

NAGYVÁRAD

A TÖRÖK-FOGLALÁS KORÁBAN

1660—1692

VISSZAVÍVÁSA KÉTSZÁZADOS EMLÉKÜNNEPÉRE

IRTA

BUNYITAY VINCZE

AZ ÖSSZES BEVÉTEL A BIHARMEGYEI ÉS NAGYVÁRADI MUZEUM
ÉPÜLETÉRE VAN FELAJÁNLVÁ

BUDAPEST

1892

TARTALOM.

	Lap
Nagyvárad védelme 1660-ban --- --- --- --- --- ---	5
Nagyvárad eleste --- --- --- --- --- --- ---	31
Nagyvárad visszavívása --- --- --- --- --- --- ---	59

NAGYVÁRAD VÉDELME

1660-BAN.

Nagyváradnak török kézbe esését s onnat kiszabadulását akarjuk röviden elmondani. Eközben néhány szóval a török foglalás szomorú következményeiről is megemlékszünk.

*

A dolog úgy történt, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1660 május 22-ikén Szász-Fenesnél csatáját a törökkel elvesztette. «Az én keblemből sem fog tej serkedni» — mondá sejtelmesen a csata előtt, és szava beteljesedett. Fején, melyről a sisakot a csata hevében elvesztette, halálos vágást kapott. Hívei nagynehezen kiragadták az ellenség tömegei közül és Nagyváradra menekültek vele. Itt azonban néhány napi szenvedés után, június 7-ikén elhunyt.

Halála éjjeléről maradt fenn a következő, legendaszerű hagyomány. A haldokló fejedelemnek szemeit Petki Anna, a jelenvolt fejedelemasszony, Báthori Zsófia, egyik udvarhölgye fogta be. Petki Anna azután kiment a várbeli palota folyosójára és ott sírt. Akkor egyszerre a vár napkeleti bástyáján nagy fényességet látott. Erre egy kevés vártatva, mondá a leány az ő atyjának, Petki Istvánnak: én bizony jó reménységgel vagyok a szegény fejedelem felől, hogy Isten irgalmazott neki, mivel most ilyen nagy fényességet láttam a bástyán. Erre Petki István így szólt: szegény leányom! inkább hiszem, hogy a szent királyok ide temetett testeinek dicsőségére volt az a fényesség a bástyán.*

De az a fényesség, mely Rákóczi halálának éjszakáján Nagy -

* PODHRADCZY J.: *Szent-László király tetemeinek históriája*. 65. l.

váradon feltetszett, mintha ellátszott volna Temesvárig, hol akkor Ali basa, az új szerdár táborozott. Az egykorúak legalább szentül hitték, hogy Rákóczinak nagyváradi halála fordította a törökök figyelmét Nagyváradra.

Ali basa, — mennyi bús emlék fűződik nálunk e névhez! E nevet átkozta már Szondi két apródja; e név viselője tette özvegyekké az egri nőket; és azután még hosszú száz esztendeig hány Ali írta be nevét tűzzel, vérrel hazánk történelmébe! Nagyvárad legnagyobb szerencsétlensége is összefügg az Ali névvel.

*

Mióta Szoliman, a nagy, 1541-ben Budát álnokul hatalmába ejtette s János király özvegyét csecsemő fiával a Tiszán-túlra küldte: azóta a török császárok sajátjukul tekintették Erdélyt s az erdélyi fejedelmeket jobbágyaikul. Ha a fejedelmek megfizették az évi adót és — mint akkor mondák — hűségesen ragaszkodtak a hatalmas császár köntöséhez: akkor csak meglehettek valahogy. De ha panaszra adtak okot, kivált ha közeledtek a némethez, mint akkor a bécsi kormányt nevezék: akkor ugyancsak meggyült a bajuk.

Ilyenkor először is Nagyvárad, Boros-Jenő, Arad, Lippa s általában az úgynevezett végvárok érezték a törökök boszuját. Így történt ez már Frater György nagyváradi püspök halálával. Mihelyt megtudta a fényes kapu, hogy a barát, amint akkor a nagy diplomata püspököt s Erdély kormányzóját neveztek — átadta Ferdinánd királynak a szent koronát s vele Erdélyt: a következő 1552. évben már megindultak a török hadak, s Temesvár Losonczy Istvánval, Drégely Szondi Györggyel elesett, Egert is csupán védőinek hősiessége mentette meg. Így történt később Báthori Zsigmond fejedelem korában, a mikor a török hasonló okból Nagyváradot akarta elvenni s hat hétig ostromolta is; és így történt Báthori Gábor, legújabbán pedig ifjabb Rákóczi György fejedelem idejében.

Rákóczi György 1657-iki szerencsétlen lengyel hadjáratával nemcsak hadseregét, hanem trónját is elveszté. A török megfosztá őt a fejedelemségtől. Rákóczi ekkor Bécshez folyamodott. Kész volt bármily súlyos feltételekre, még a száz év óta szünetelő nagyvárad püspökség visszaállítására is, ha a bécsi kormány segítségével Erdély trónját megtarthatja. Azonban mielőtt célját érhetne volna, Szejdi budai basa török-tatár seregével rajta ütött, s Gyalunál, mint láttuk, megverte.

Szejdi ekként az előbb engedetlen, majd hűtelen fejedelem megfenyítésével elégtételt szerezvén császári urának, teljesen befejezettnek tartotta az ügyet. Rákóczit nem üldözte. Oldalvást, a Szilágyságnak fordult táborával, és csak Rákóczi halála után, de még júniusban jött Nagyvárad alá.

Jól tudta, hogy a nagyváradiak közül sokan harczoltak ellene Rákóczi seregében Gyalunál; azt is tudta, hogy a menekülő fejedelem előtt megnyitották kapuikat; de azért mégsem érezte haragját a várossal. A várba be sem ment, sőt a város őrizetére csauszokat rendelt, hogy katonái valami rablást ne tegyenek. Csúpan élelmet kívánt maga és tábora részére, és ezért köszönetül oltalom-levelet is adott a városnak. Harmad napi pihenés után pedig mind táborostul békességesen tovább vonult.

De Ali, a temesvári basa s legújabbán kinevezett főszerdár, egészen máskép gondolkozott. Becsvágyó s a mellett élesszemű ember volt, ki Rákóczi megveretése s halála után azonnal tisztán látta a helyzet kizsákmányolható előnyeit.

Az ő lelke is, mint minden muzulmáné, lángolt a félhold dicsőségeért, a padisahok birodalmának tovább terjesztéseért. És megvillant agyában a gondolat: hogyha ő e dicsőséget egy új sugárral, e birodalmat egy új hódítással szaporíthatná!

Szolnok, Gyula, Arad már rég uralták a félholdat, Borosjenő is kevésbé előbb hatalmába került; csak Nagyvárad állt még és szolgált abban akadályul, hogy a török birodalom Tokajig és Szatmárig kiterjessze határait. Ezért a törökök sohasem tévesz-

ték el szemeik elől Nagyváradot; alkudoztak, ármánykodtak bírásáért s két ízben már (1475, 1598.) viadaljára is keltek, ezrek életét áldozván fel falai alatt.

Mindennek emlékeazete merész lépésre vitte Ali basát. Mint szerdár most már előljárója volt Szejdi basának: őt tehát táborával együtt magához vonta, azután megindult Nagyvárad felé.

*

E kornak egyik krónikása említi, hogy e napokban Nagyváradon Szent-László király lovagszobrának, ércz lova elnyerítette magát, hogy a nyerítést sokan hallották és mindenki jó jelnek tartotta. Különben is a jó nagyváradiak azt hitték, hogy míg városukban a szent királyok szobrai állnak, a törökök be nem vehetik Nagyváradot; Isten a szent királyok érdemeiért megoltalmazza őket.* Bár ne csalódtak volna!

Nagyvárad 1606 óta, mikor Bocskai István fejedelem harmad évig vívta és bevette, — nem láta ostromot. A vár akkor, valamint kevéssel előbb, az 1598-iki török viadalkor, sokat szenvedett. Szent-László székesegyházát is, mely még ekkoron állott, mint a rostát kilyuggatták a golyók, de csodák csodája, — teszi hozzá az egykorú feljegyzés — Szent-László király szobrát kikerülték!** Ez is egyik oka volt annak, hogy a nép ajkán e szoborról annyi csodás és szebbnél-szebb monda keringett.

A vár megrongált falait azután 1618-ban Bethlen Gábor fejedelem javíttatta ki. Nevezetesen, a vár déli kapujától jobbra eső bástyát többől újra építtette, mely ő róla ezután Bethlen-bástyának hívatott. Kőbe vésett czímerének s feliratának töredéke ma is rajta áll. Ezenkívül a vár belsejében egész palota-kört építtetett, csak az a kár, hogy Szent-László király székesegyházát, helyett,

* Említi ezt Mátyás főherczegnek Rudolf császár-királyhoz 1598-ban intézett levele. *Tör. tár.* IX. 95. l.

** ISTVÁNFY M. és mások.

hogy kijavíttatta volna, földig letörette s építkezéseinél annak köveit használta fel. Nem is volt áldás ez építkezéseken.

Bethlen utódja, I. Rákóczi György, szintén jó karban tartotta Nagyvárad várát; II. Rákóczi György pedig, mintha sejtette volna a jövőt, bőségesen halmozott fel benne élelmet, lőszereket. Csak egyről nem volt már ideje gondoskodnia: elegendő számú őrségről. A gyalui harc, de még inkább a fejedelemnek váratlan halála megapasztotta benne, sőt vezérétől fosztotta meg a rendes őrséget is.

II. Rákóczi György fejedelemnek nagyvárad kapitánya ekkor Gyulai Ferencz volt. A nagyvárad kapitányság Erdélyben a második méltóság vala, viselője mindjárt a fejedelem után következett. Báthori Kristóf, Bocskai István, II. Rákóczi György a nagyvárad kapitányságból léptek Erdély fejedelmi székébe. Gyulai Ferencznek tehát nem mindennapi embernek kellett lennie, hogy II. Rákóczi György ily kitűnő méltóságot ruházott reá s ezzel országának kulcsát is kezeibe adta. Ekkor ugyanis szélteben azt tartották, hogy akié Nagyvárad, azé Erdély.* Gyulai azonban hű lehetett Rákóczihoz, de nem volt hű Erdély kulcsához, Nagyváradhoz.

II. Rákóczy György felesége, Báthori Zsófia, jelen volt férje halálánál. Régen királyok, fejedelmek, ha bármily messze haltak is meg Nagyváradtól, oda, Szent-László király lábaihoz kívánczotak temetkezni. De a szent királynak most már sem sírja, sem egyháza nem volt Nagyváradon. Vallás dolgában is nagy változás történt. A fejedelem-asszony tehát úgy intézkedett, hogy férje testét egyelőre Ecsed várába vigyék.

Gyulai Ferencz kapitány a meghalt fejedelmet saját «hintószekerébe» tette, s a várőrség összes német gyalogjaival, de a magyar gyalogok nagyrészevel is ő maga kísérte. Kivonulásának okául azt adá, hogy a fejedelem testének biztosságáról kell gondoskodnia. Igaz is, hogy a törökök Gyalu alól a Szilágyságra for-

* SZALÁRDI J.: *Siralmas krónika*. 518 l.

dultak s Ecsedre is arra felé visz az út. De sem Gyulai, sem az őrség vissza nem tért Nagyváradra, noha arra még négy heti idejök lett volna. Szalárdi s az egykorúak nyíltan vádolják is arról Gyulait, hogy szándékosan hagyta pusztán Nagyváradot. Azonban feledik, hogy Gyulai Rákóczi Györgynek volt kapitánya; Barcsai Ákos, a török pártfogolta új fejedeleme, pedig már egy év előtt más kapitányt tett Nagyváradra, tudniillik Haller Gábort, de a kinek Gyulai, a Rákóczi híve, át nem adta Nagyváradot. Gyulainak tehát Rákóczi elhunytával nagyon is nagy oka volt arra, hogy úgy a törökök, mint Barcsai útjából jó előre kitérjen.

*

Eközben a magyar urak, kik Barcsai fejedelemmel Ali basa temesvári táborában voltak, nem jó kedvökből, hanem tisztességes fogságban, — tudatták a nagyváradiakkal, hogy városuk megvívása elhatározott dolog. Az urak közt volt Haller Gábor is. Érdekes, hogy mikor Haller nagyváradi kapitány lett s gr. Csáky István gratulált neki, Haller köszönő levelében ezt írta Csákynek: az Isten se engemet, se mást akárkit is meg ne áldjon, ha csak gondolkodik is Nagyváradnak török kézbe adásáról.* S ime, egy év múlva, maga Haller volt az, a kitől, mint nagyváradi kapitánytól, Ali basa Nagyváradot felkérte. Haller azonban hű maradt adott szavához, még akkor is, mikor a basa hatvan fontos vasat veretett lábaira.** Sőt levelet küldött, melyben inté a nagyváradiakat, hogy «mutatnék meg hazájokhoz s nemzetökhöz való szeretetöket», s ha másképp nem lehetne, ajándékkal, például százezer tallér felajánlásával igyekeznének megengesztelni a basát.

Százezer tallér! napjainkban bármely pénzintézet, de akárhány

* DEÁK F.: *Nagyvárad elvesztése 1660-ben.* 8. l.

** BETHLEN J.: *Rerum Transylvanicarum libri.* 1664-iki kiad. 166. l. — Kraus György hatvanhárom fontos vasat említ. *Fentes rerum Austriacarum. Erste Abtheilung. Scriptores.* IV. 92. l.

magán polgár is, egy pár óra alatt előteremthetné; de kétszáz év előtt az rengeteg nagy összeg volt.

A papiros-pénz behozatala előtt, ami csak a mult században történt, a kész pénz mindenütt nagyon szűkös volt, de legszűkebben minálunk, ahol a már száz éves török uralom az országot folyton fosztogatta s amellet az ipart, kereskedelmet megbénítá.

A százezer tallér előteremtése tehát méltán megdöbbenhetette a nagyváradiakat, de készek lettek volna még nagyobb áldozatra is. A város egyik előkelő nemes emberét, Tisza Istvánt, aki már konstantinápolyi követségben járt vala, menten el is indíták Ali basához, hogy igérné meg a nagy összeget. Azalatt pedig, míg Tisza István oda járt, előfordult az a jelenet, amely századok óta maga erejére hagyatott nemzetünknel annyiszor ismétlődött, nevezetesen akkor is, mikor nem oly régen először hangzott fel az a riadó szózat, hogy «Talpra magyar, hí a haza!» Szegények — mondja az akkori nagyváradiakról a krónikás — valahol mi pénzök, ezüst markájok, ékszerök volt, összehordák, a haza oltárára tevék. De mint mindig, úgy ez alkalommal is legtöbbet reméltek az áldozatkészség kiapadhatatlan forrásától: a női szívtől, kivált az özvegy asszonyoktól. Sok özvegy asszony volt már ekkor minálunk!

Tisza István visszaérkezése azonban egyszerre más irányt adott a gondolatnak, cselekvésnek. Ali basától tagadó választ hozott. Arany, ezüst tehát már nem segíthetett, de ott volt még — a vas. Az a jó kard, mely hatvankét év előtt is oly diadalmasan verte vissza a törököt Nagyvárad falairól. Hogy megadják magokat, mint erre már Tisza István által Szejdi basa, majd a jancsárok agája s Barcsai Ákos fejedelem is felszólította őket,* — arról hallani sem akartak.

Ami ezután történt Nagyváradon, az szakasztott mása annak, ami Kőszeg, Drégely, Eger, Szigetvár és annyi hősiesen védett helyeinken megesett.

★

* DEÁK F.: *Nagyvárad elvesztése 1660-ban.* 9. l.

Nagyváradon maga a város is azon száz év alatt, mely 1557-től 1660-ig lefolyt, sokat vesztett. Tűzvészek, ostromok, földrengések, szándékos rombolások alig hagytak meg régi épületeiből valamit. Az is megtörtént, hogy egy-egy nagyobb háza, mint 1658-ban a Gyulai Ferenczé, melyben, a krónikás szerint, «nagy gróf úr is minden udvarával elférkezett volna», véletlenül földig összeomlott.¹ Ehhez járult, hogy a törököktől való örökös félelem miatt költségesebben építkezni már senki nem is mert.²

De a közművelődésnek még mindig jelentékeny tényezőivel rendelkezett. Protestans consistoriuma és főiskolája a hasonló intézetek között irányadó szerepet vitt. Papjai, tanárai e korban is tudományosan képzett, tekintélyes férfiak, kik közül többnek neve az irodalomtörténetben is ismeretes.³

Az irodalmi munkásságot nagyban elősegítette a könyvsajtó, melyet I. Rákóczi György fejedelem 1640-ben Luneburgban vásároltatott meg s hozatott Váradra. E sajtó húsz évi működéséből mintegy száz darab kiadványnak maradt fenn több-kevesebb példánya. Köztök úgy terjedelménél, mint tartalmának megfelelő ékes kiállításánál fogva, legjelentékenyebb a Károlyi Gáspár szentírás-fordításának újabb kiadása, mely éppen akkor, 1660-ban volt sajtó alatt.⁴

A város kereskedelme s ipara is még mindig jelentékeny volt, bár távolról sem olyan virágzó, mint régen, a török foglalás előtt, mikor a gömöri vashámorosok s Buda és Pest, Bécs és Krakkó kereskedői s iparosai keresték fel vásárait.

1660-ban azután ennek is vége lett, valamint mindannak, ami

¹ *Síralmas krónika.* 585. l.

² FRÖHLICH D.: *Medulla geographiae.* 360—361. ll.

³ Papok: Pécsváradi Péter, Debreczeni István (1653), Czeglédi György, Nagyari Benedek, Kovásznai Péter (1660) utóbb superintendens. Tanárok: Szilágyi B. István (1645), Topheus Mihály, Tarpai S. András (1657), Enyedi Sámuel orvostudor (1651—1660), Szatmári B. Péter (1653) igazgatók stb.

⁴ SZABÓ K.: *Régi magyar könyvtár.*

egykor Nagyváradot várossá, a magyar honvédelem s művelődés bástyájává emelte.

Ali basa ötvenezernyi táborával s hatvan faltörő ágyúval már útban volt Nagyvárad felé. És amint közelebb-közelebb jött, Nagyvárad a szerint pusztább és pusztább lett. Aki féltette életét, az nyakra-főre mind menekült. Mondhatni, hogy még a halottak is költöztek.

Petneházi István, talán éppen az ismeretes budavári hős atyja, továbbá Bornemisza Pál vitéz kapitány és Balpataki János, Rákóczi fejedelemnek udvarmestere, a városbeli egyházban voltak eltemetve; ezeket most sírjokból kivették s a várba szállították.

Julius 11-ikén este pedig, mikor a török már csak egy napi járásnyira volt, a várost több helyen felgyújtották.

A menekülők a távolból, a várba szorultak a vár falairól, könyes szemekkel látták városuk végpusztulását.

Harmad nap, július 13-ikán, mikor a törökök első csapatai megérkeztek, Szent-László városának már csak hült helyét találták.

*

Gyulai Ferencz eltávoztával Nagyvárad várában Balog Máté alkapitány maradt «kevés számú magyar gyaloggal».* ~

Nagyvárad vára nem épült hegyen; lenn a völgyön áll a Sebes-Körös s a Pecze, régi magyar nevén: Hévjó, összefolyásánál. Összes erősségét öt bástyája, erős téglafalai s azok lábainál a széles és mély árok képezte, melynek vizét a beléje bocsátott meleg Pecze télen sem engedte befagyni. Hajdan, a nyilak s faltörő kosok korában, erős vár lehetett; de erőssége fokenként úgy hanyatlott, amint a tűzi fegyverek tökéletessége emelkedett. Ez a tökéletesség 1660-ban már magas fokot ért el. Emellett Ali basa tűzérei, mint az egykorú tudósítások mondják, leginkább olaszok és németek valának.**

* *Síralmas krónika.* 512. 1.

** BETHLEN J. *Rerum Transyl. libri.* 1664 iki kiadás. 175. 1. — *Fontes rerum Austriacaeum. Erste Abtheilung.* IV. 102. 1.

Nagyváradnak ellenálló képességet tehát egyedül védőinek ügyessége s önfeláldozása adhatott. De hol voltak a védők is? Egy ismeretlen multú alkapitány s néhány magyar gyalog még nem védő sereg. A várban tűzmester sem volt; Gyulai Ferencz kevéssel előbb azt is világgá eresztette.

De nem volnánk itt ezer esztendő óta, ha nem vagyunk az a faj, mely pusztá kézzel is kész neki menni az ellenségnek.

Mihelyt Biharvármegye urai s Nagyvárad polgárai elhatározták, hogy nem adják meg magokat, azonnal lőn ember mindenre. El se hinnők ezt, legalább mi, a tapasztaltabbak, ha éppen mi saját szemeinkkel nem láttuk volna, hogy a hazaszeretet csodákat mivel s mintegy a semmiből teremt elő hős katonákat, diadalmas vezéreket.)

Balog Máté alkapitány egyszerre vezér lett s táborkara is megalakult. Igen, bizony, táborkara. Nyolcz férfiú adatott melléje, a krónikás szerint, «minden dolgok igazgatására». Ez a minden dolog pedig a vár védelme, tehát katonadolog volt, s a nyolcz férfiú között alig akadt kettő, ki katonaviselt ember lett volna. Mai nyelven azt mondanók, hogy táblabírák voltak. Az egyik: Boldvai Márton volt, a másik Belényesi Ferencz, mindketten Biharvármegye alispánjai; a harmadik: Szalárdi János hiteleshelyi jegyző, tehát a tollnak békés embere, ki Nagyvárad e napjainak *Síralmas krónikáját* is megírta; a negyedik, ötödik, hatodik egyszerű városi tanácsbeliek. Csak Rácz János és Ibrányi Mihály lehettek mennyire-annyira katonák; amaz Balog kapitány helyettesévé rendeltetett azon esetre, ha Balog el találna esni, pedig hát ellenkezőleg történt; Ibrányiról meg tudjuk, hogy részt vett II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában.

Egyet azonban mind a kilenczen nagyon jól tudtak, azt az egyet, hogy mi a kötelesség?

Első dolguk volt, hogy Erdélybe, s a szomszéd vármegyékbe, különösen Tokajba hírt adtak, gyors segítséget kérve mindenünne.

Tokajnál, tehát Nagyváradtól csak néhány mérföldnyire, ekkor Wesselényi Ferencz nádor közel kétezer, Souches császári tábornok pedig tízezer főnyi hadtesttel táborozott. A nagyváradiak legalább néhány tüzért s 3—400 jól lövő gyalogot kértek tőlök. A kérelem teljesítése azonban, a legjobb akarat mellett is, egy nagy akadályba ütközött.

I. Lipót császár-király s a török közt ekkor béke volt. Ha Nagyváradot a tokaji táborból megsegítik, azt a török kétségkívül a béke megszegésének vette volna. A dolgot tehát elő kellett terjeszteni a császárnak, ki akkor Grácban időzött. Míg onnat a parancs megérkezik, Nagyváradnak jó szónál egyebet nem adhattak.¹

A váradiak ezalatt annál inkább igyekeztek segíteni önmagukon. A vidéken hamarjában összetoborzottak «száz legényt», Erdélyből is bevontak vagy kétszáz gyalogost, a rabokat kivágták a vasból s a váradi diákok közül is harminczöten önként fegyvert ragadtak. De még így sem voltak többen nyolcszáz ötvennél. És még e közt is egy egész század szemény volt, afféle balkán. származású, szláv-oláh zsoldosok, kikről a szintén egykorú Kraus György krónikás is megjegyzi, hogy veszedelmes és hűtlen nép.²

Pázmány Péter méltónak ítélte Nagyváradot arra, hogy megtartásáért akár az egész kereszténység harcra keljen.³ Szakértők szerint Nagyvárad sikeres védelmére legalább ötezer jó vitéz katona volt szükséges. És ime, nem volt több, mint nyolcszáz ötven!

Egy-egy bástyára az öt közül alig jutott százötven ember. Tartaléknak a harminczöt diák maradt «Almási Dávid hadnagysága alatt» s a vidéki száz legény, — de meddig maradhatott?!

¹ A gráci udvarral folytatott hosszas tárgyalást lásd DEÁK F.: *Nagyvárad elvesztése*. 20. s köv. ll.

² *Fonles rerum Austriacarum. Erste Abtheilung, Scriptores IV. Siebenbürgische Chronik des G. Kraus.* 111. l.

³ *Fraknoi V.: Pázmány Péter.* 1886. 93. l.

Mindenik bástyára egy-egy kapitányt állítottak. A Bethlen-bástyára Vér Györgyöt; a Királyfia-bástyára Boldvai Gergelyt, a már említett alispán fiát; a Veres-bástyára Nagy Ferenczet, ki csak imént került haza a tatárok rabságából; az Aranyos-bástyára Tisza Istvánt s vele Takács István váradi főbíró, továbbá Szilágyi Pétert és Hegyesi Jánost mint hadnagyokat; a Csonka vagyis a nyugati kaputól balra eső bástyára Stépán Ferenczet, ki szintén most szabadult ki a tatár rabságból. A löszerek főfelügyelőjévé pedig Szatmári Istvánt tették meg.

Azután erős esküt tőnek egymásnak, hogy ezt a végházat a kereszténységnek megtartják, s ha Istennek úgy tetszik, életüket is leteszik érte.

Majd a bástyákat körülrakták sűrűn lobogós kopjákkal, sok szép lovas és gyalog zászlókkal s így felbokrétázva, mint valami lakodalmas nép, várták Ali basa táborát. S midőn annak előhada július 13-ikán megmutatá magát, köszöntésére egész tiszteességgel rája süték a várnak ágyúit.

★

Ali basa a derék-haddal július 14-ikén, alkonyatkor érkezett meg s a vár három oldalán üttetett tábor. Ő maga egy hadtesttel s a jancsársággal a kolozsvári út két oldalán a Köröstől Szőlősig foglalt helyet. E tájon akkor sok gyümölcsös- és szőlős-kertek voltak olyan sűrűn, mint az erdő, s a legjobb fedezetül szolgáltak. Szejdi basa egy másik hadtesttel a városon alul, az Aradi-út mentén helyezkedett el. A harmadik hadtest pedig Olasziban, a vár átellenében emelkedő hegyek lábainál szállott meg. E hegyek egyike, a mai Kálvária-hegy, akkori nevén Szent Péter-hegye, az ettől keletre eső Szent István-hegye. Mind a kettő egy-egy szent hajléktól vette nevét. Amannak alatta egykor Szent Péter temploma; emennek tetején pedig a premontrei rendnek Szent István tiszteletére emelt monostora állott. Mind a két hely egykor Nagyváradnak vigasza, büszkesége volt, most romlása lőn. A nagy-

váradiaik azt hitték, hogy e hegyekről a várnak nem árthatnak, s régen, az ágyúk tökéletlenebb kezelése korábban bizonyosan nem is árhattak; most azonban egészen másképen történt.*

Ali basa megérkezése után mindjárt másnap, július 15-ikén, ismételve s most már fenyegetően felkérte a várat. Hasonló célból a táborában levő fejedelemmel, Barcsai Ákossal is levelet íratott. De Barcsainak sikerült levelébe becsempésznie ezt a szót: «Kelt félelemből», amit sem Ali, sem fegyvertársai nem vettek észre.**

Annál inkább szemökbe ötlött az a várbelieknek. Megértették s tagadólág feleltek, hozzá téve, hogy ha Ali megostromolja őket, Szejdi basának a török császár nevében adott hitlevelét a vár falán kifüggesztik.

Erre Ali a várnak mind az öt bástyája ellenében, de legkivált a Szent Péter-hegy oldalában s tetején, valamint a Szent István-hegyen is felvonatta ágyúit s lövetni kezdé a várat. E mellett nem feledkezett meg a hadviselés egyéb fegyvereiről, nevezetesen a cselvetésről sem.

A vár megszállásának mindjárt harmad napján, a Bethlen- s Királyfia-bástyák átellenében, a partról egy ifjú legény veté magát a vár árkának vizébe s úszott a vár felé. A várbeliek jól látták, kezet adának neki s a kazamáták egyik ablakán beemelék. Itt azután elmondá, hogy ő keresztény olasz, a tengeren fogták el, de most, hogy keresztények közelébe jutott, ide menekült. Hogy nem török, az szemmel látható volt rajta, de azért mégsem hittek neki. Vasba verték, később csakugyan ki is tudódott, hogy kém volt, maga Ali basa küldte be.

Szerencsésebb gondolata volt Alinak a várárok vizének lecsa-

* Gromo János 1564—5-ben János Zsigmond olasz testőrségének egyik tagja ismételve írja, hogy az említett két helyről a vár falait golyó nem érheti, «weil sie ausser der Schusslinie liegen». *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge.* II. 9. 1.

** Egykorú írók: Bethlen János (i. h. 171. l.), Szalárdi János (574. l.), Kraus György (Fontes rerum Austriacarum. IV. 101, 109. II.) említik.

polása. Erre a nagyváradiak nem számítottak, de lehetségesnek sem hitték; Nagyvárad eddigi ostromaiban nem is fordult elő. És csakugyan, az árok vizét a Körös anyamedrébe lebocsátani nem sikerült: a víz egy egész ölnyt apadt, de még mindig elég mély vala. Ekkor a török rabok között találkozték egy rabasszony, ki, szabadulása reményében, fontos vallomást tőn. Ő, — ugymond, — Nagyváradon, éppen a várnagynál szolgált, mikor a Bethlen-bástyát építették, s látta, hogy hol bocsátották ki a vizet nem a Körösbe, hanem ellenkező oldalon, a Peczébe. És meg is mutatta a helyet. Fájdalom, igazat mondott. Néhány nap múlva a vár árka egészen szárazon maradt.

Ezután a földdel telt kasok előre tolása mellett s a folytonos ágyútűz fedezete alatt a vár árkának áthidalása s a falak aláaknázása vette kezdetét. Az ágyúk ugyanis szakadatlanul működtek. Az első két héten ugyan semmi kárral; a golyók rendesen túlmentek a váron s legfeljebb a bástyatornyok cserépfedelét törték össze. Később azonban már lecsaptak a vár piacán, ablakon, ajtókon betörték a házakba s kinek lábát, kinek fejét vitték el, kit derékban szaggatának ketté. Ellőtték annak a kopjának a nyelét is, melyre a Szejdi basa hitlevelét a Veres-bástya tornyán, szemben az Ali basa táborával kifüggeszték. Szejdi levelét azonban újra kitűzték. Ellenben a várbeli tüzéség folyton gyengének bizonyult. Nemhogy egy ágyútelepet elhallgattatni tudtak volna, de egy tüzes lapdát jól kivetni sem tudtak. A gránátok kihányásához meg hozzá sem mertek fogni. Így történhetett meg, hogy a törökök napról-napra közelebb férkőztek a várhoz, már a falakat is aláaknázni kezdték, s a várbeliek úgy-ahogy csak forró víznek s olvasztott faggyúnak «nyakokba való kihányásával» védekezhetek. Abbeli igyekezetök is, hogy ellen-aknával akadályozzák meg az ellenség előnyomulását, teljesen kárba vészett. Egy zsoldos személy ugyanis éjjel a kazamáta ablakán kiszökött s Ali basának elárulta a titkot. Mindehhez augusztus 14-ikén egy nagy szerencsétlenség is járult.

Délutáni két óra tájban egyszerre, mintha az ég szakadt volna le, rettentő dördülés hallatszék. Egy pillanat alatt az egész török sereg lóra kapott. Mindenik tábor azt hitte, hogy a másikat a levegőbe röpítették. A nagy füsttől, portól látni sem lehetett. Csakugyan felrobbanás történt, de nem a törökök közt, hanem a várban.

A löszertár, mely a keleti kapu közelében, az Aranyos- és Veres-bástyák közt állt, felrobbant. Ez békés időben is nagy veszteség lett volna, de most éppen pótolhatatlan volt. Lőpor ugyan maradt még más helyen elegendő, de a gránátok, tüzes labdák s ágyúkanócok az összes kénkö és salétromkészlettel odavesztek. És odaveszett több mint száz ember, köztök Takáts István főbíró egész családjával s a várnak minden ügyesebb tüzére.

Az egykoruak egyszerűen vigyázatlanságnak tulajdoníták a szerencsétlenséget, de a jelenvoltakból senki sem maradt életben; a romok alatt, mint a krónikás megjegyzi, diribben-darabban találták meg tagjaikat. Az meg tagadhatatlan, hogy a várban már eddig is találkozott egy kém, az olasz, és egy áruló, a szemény.

A vívók egy perczig sem kételkedtek abban, hogy az a szerencsétlenség mily nyomasztólag hatott a várbeliekre. Csakugyan a várban, a kor szokása szerint, rossz előjelenek tartották azt s a végső veszedelem közeledését magyarázták ki belőle.* De a törökök ezt a nekik kedvező alkalmat sem használták fel; a vár megrohanásától még mindig tartózkodtak. Egyrészt, mint látni fogjuk, túlbecsülték a várbeliek erejét, másrészt fogyasztani s kifárasztani akarták őket, hogy annál biztosabban s kevesebb áldozattal győzhessenek. Idejük volt reá elég. Az egykoruak legalább állítják, hogy Souches tábornok egy Lambach nevű tisztjét elküldé Alihoz s általa megízené, hogy ha a római császár birodalmát nem bántja, akkor ő tőle mit se tartson.**

* *Fontes rerum Austriacarum. Erste Abth. IV. 104. 1.*

** *Síralmas Krónika. 537. 1. — DEÁK F.: i. m. 19. 1.*

Ali tehát nyugodtan folytatta a vár lövetését s a falaknak, nevezetesen az egymással szomszédos Aranyos- és Veres-bástyáknak aláaknázását.

Nevezetes, hogy éppen e napokban két vakmerő legény: Kozár Boldizsár és Mancsul Mihály vállalkoztak arra, hogy ki-mennek a várból s hírt hoznak a világból, melytől már egy hónap óta el voltak zárva. Ki is mentek és addig settenkedtek a vár körül, hogy bekaptak egy jancsárt a várba. Ez csakugyan eleven hír volt, csakhogy szomorú. A jancsár ugyanis elbeszélte, hogy a német táborból nagyrendbeli követ járt mostanában náluk s biztosította Ali basát úgy, a mint azt már fentebb említők.

Ez a hír tökéletesen elcsüggeszthette volna a nagyváradiakat, de vagy nem hittek a jancsárnak, mint már előbb az olaszoknak, vagy pedig eltitkolták e hírét. Annyi bizonyos, hogy ezentúl is csak úgy reménykednek a megsegítésben s épp oly bátran és lelkesen viaskodnak mint azelőtt.

Nagy érdemök volt ebben a várbeli tiszteletes uraknak. Ezek egyike Kovásznai Péter volt, utóbb superintendens; a másik Igaz Kálmán, különben belényesi pap; a harmadik Kállai András. Önkényt vállalkozának az ostrom veszélyeinek elviselésére s feladatuk magaslatán álltak. Mint az egykoru följegyzés mondja: napjában háromszor hol egyik, hol másik bástyán, a szabad ég alatt tesznek vala nagy buzgóságos könyörgést, s a szentírásból a jelenvaló alkalmatossághoz illő igéket keresvén, nagy szép, biztató és vigasztaló tanításokkal bátorítják és vidámítják vala a népnek elméjét.

Igy telt el ismét tíz nap az ágyúk folytonos bömbölése s éjjeli nappali izgalom és küzdelem között. Virradni kezdett augusztus 24-ikének, egy keddi napnak reggelére. A vár nyugati falain állók észrevették, hogy a török tábor megmozdult. Egyes csapatok hosszú létrákkal közeledtek a Csonka-bástya falaihoz.* Szándékuk

* KRAUS Gy. szerint hatezer ember. *Fontes rerum Austr.* i. h. 110. l.

azonnal világos lőn. A megrohanás pillanata elérkezett. Az egész vár figyelme rögtön e pontra irányult. Arra senki sem gondolt, hogy csel is lehet a dologban; pedig úgy volt.

Míg a várbeliek a Csonka-bástya védelmére siettek, azalatt a vár ellenkező oldalán eget-földet rázó robbanás történt. Az ellenség az aláaknázott Aranyos- és Veres-bástyákat felrobbantotta. Amazon tíz ölnyi, — emezen több ölnyi rés támadt s a két bástyát összekötő kőfal is kidőlt. Pár pillanat múlva a jancsárok már rohantak a résekre. Itt volt a halál aratásának ideje.

A megdöböntő robbanás, a viadal színhelyének véletlen változása s a jancsárok gyors megjelenése oly lökő erőt adott ezek rohamának, hogy a védők visszatántorodtak, s mielőtt meglepetésökből magukhoz térhetek volna, a török félhold már a vár falára volt tűzve. De csak egy pillanatig.

Van a mi fajunknak egy jellemző sajátsága, az tudniillik, hogy könnyen és gyorsan üt, kivált ha arról van szó, hogy ki a legény? Békés időben rút egy dolog, de háborúban erény, valóságos kincses bányája a hadi dicsőségnek. Ilyenkor hősiesség a neve.

Ez a verekedő hajlam Nagyváradon az ostrom előtt nagyon elharapódzott még a gyermekek között is. Ezek két táborra, Rákóczi és Barcsai táborára szakadva, valóságos csatákat vívtak egymással, igazi fegyverekkel, s oly tűzzel, hogy végre is a várból kellett szétválasztásukra katonaságot küldeni. Sőt — mondja továbbá a krónikás — a helybeli fejjérnépek, leányok is, két helyen is megcselekedtek egymás között a seregenként való verekedést rudalást.*

És megcselekedtek augusztus 24-ikén a váradi vár falain is.

Mikor az őrség a jancsárok merész rohamától visszatántorodott; ott termettek a váradi nők, mint egykor Dobó István mellett az egriek, s Jézus szent nevének kiáltásával az ellenségre ve-

* *Síralmas krónika.* 586. 1.

ték magokat. Oly bátorsággal — mondja a krónikás — hogy a lábok alatt fetrengő elhullott testektől semmit nem irtóznak. Kő, forró víz, olvasztott faggyú volt a fegyverök, de találkozott olyan is, aki, mikor férjét elesni látta, felragadta annak kardját s addig vívott vele, míg maga is holtan rogyott le melléje.

Majd az ifjú Ibrányi Mihály is, megforgatván pallosát, előre tört, s a «népet nagy bátorítással az ellenségnek neki vitte». Megindult az általános küzdelem. Ember ember ellen, sőt a várbeliek közül egy tíz ellen. A törökök újabb és újabb csapatokat vethettek a vár falaira, de a védők órák múlva is ugyanazok valának, sőt fele részben asszonyok. És mégis a török zászlók egyenként tűntek el a vár ormairól, a török csapatok lépésről-lépésre szorultak ki a várfalak réseiből, s dél felé minden ponton vissza is vonultak.

A várbeliek ott a falakon adtak hálát Istennek. Ott költötték el ebédjüket. Nem volt aki felválthatta volna őket. Mindössze már csak háromszázan voltak.

Ibrányi Mihályt, aki az ellenséget először nyomta vissza, homlokon lötték, s a nap hőse, az őrség első vitéze nem volt többé.* Vele együtt estek el a főbbek közül: Szentandrás Zsigmond, Horváth Tamás, Tyukodi László, Kürti János, Szilágyi Péter, Hegyesi János, Tinódi Péter, Kovács Ferencz, Mancsul István többnyire hadnagyok. Leszniczki Péter kozák kapitány, de, mint a krónikás megjegyzi, bátorszívű, jó magyar is. Egy jeles olasz ifjú is, de aki csak a névtelen hősök számát szaporítja. Továbbá, Almási Dávid a diák-legio hadnagya, s a diákok egyike, Mártonfalvi, és mindazok, kik a nyolczszázötvenből, a háromszázon kívül már hiányoztak.

Rácz János, Török István, a két Ravazdi: György és András még éltek, de sebeikbe ők is belehaltak. Rácz Jánost a Veres-

* «Der grossmüthige Heldt, Ibrany Mihaly» mondja róla a szász Kraus György is. *Fontes rerum Austr.* i. h. 111. l.

bástyán nyíllal lőtték mellbe. Orvos a várban nem volt, csak egy-két borbély, ezeknek is semmi készülékek; nem is tudtak segíteni a szegény sebesülteken.

De a törökök is sokat veszítettek. Háromezernél többen estek el, köztök Hászón, a jancsárok agája, kit egy ágyugolyó Ali basa mellett szaggatott el. Azonban annyi veszteség meg se tetszett táborukon. Voltak még elegen.

A nagyváradiak pedig még ekkor sem gondoltak arra, hogy megadják magokat.

*

Ali basa új viadalra készült, a várbeliek új védelemre.

A csüggedés érzete akkor szállta meg először a nagyváradiakat, mikor a legszükségesebb dologhoz, a várfalak kijavításához fogtak, és látták, hogy arra már sem idejük, sem erejük nincsen. De a reménység játékot akart még űzni velök.

Egyszer csak azt látták, hogy a törökök nyergelnek, szekerekbe fognak s táboruk megindul el felé a vártól. A nagyváradiak összenéznek s egymás arczáról leolvassák, hogy mindnyájoknak egy gondolatuk van: a szabadulás. 1598-ban is a törökök a visszavert nagy roham után elvonultak. Miért ne történhetnék ez meg most is? De nem történt meg.

A törökök csak a szomszéd erdőkre mentek s pár óra mulva szekerekkel hozták onnét a fát, a rőzsét, hogy betemessék vele a vár árkat.

A várbeliek látták, hogy folytatniok kell a védelmet. És folytatták. De az nem ment többé sem oly sikeresen, sem oly lelkesen.

A csonka falak nem nyújtottak többé elegendő fedezetet. A törökök is már boszúsak voltak, kivált a jancsárok vezérok eleste miatt. Örökké lesben álltak, s mihelyt mutatkozott valaki a vár falain vagy akár csak a házak ablakaiban, menten lelőtték.

A váradiak kezdék belátni küzdelmök sikertelenségét.

Az a reménységök is, mely addig a lelket tartogatta bennök, hogy Tokajtól megsegítik őket, — füstbe ment.

A Gráczczal folytatott tárgyalások az ostiornak még harmincz-egyedik napján is csak odáig jutottak, hogy augusztus 13-ikán kijött egy királyi rendelet, hogy a vármegyék keljenek fel, készüljenek, de további rendeletig maradjanak otthon.¹ Egy másik, még később kelt rendelet pedig megengedte, hogy a tokaji táborból megsegíthetik Váradot, de csak akkor, ha azt összeütközés nélkül tehetik.² Ez tökéletesen egyértelmű volt a meg nem segítéssel. Hogy lehetett volna a törökök táborán keresztül összeütközés nélkül segítséget vinni a várba?

Nem lehetetlen, hogy ezek a rendeletek a nagyváradiaknak is tudomására jutottak. Nincs oly erős zár, melyen az emberi találmányosság és vakmerőség túl ne tudna járni. A posta-galamb is már Szigetvár viadalánál szerepel.³ De ha soha egy betűt sem hallottak is róla, nem elég érthetően beszélt-e nekik maga a hallgatás?

Negyven napja küzdöttek már, s a veszély és rettegés közt ily tengernyi idő alatt egy kar nem mozdult meg segítségükre.

Nyilván való lett, hogy az elfogott jancsár igazat mondott.

Külső segedelemben többé bízniok nem lehetett, de a vár megoltalmazásában sem. Ha utolsó emberig romjai alá temetkeznek is, még akkor sem oltalmazhatják meg.

Kötelességöknek, hogy Nagyváradot védjék, eleget tettek.

Egyéb kötelességeik is valának. Hogy végét szakaszszák a szükségtelen vérontásnak, hogy háromszáz jó vitézt megtartsanak a hazának, hogy megmentsek ártatlan családjaikat s megmentsenek két nemzeti kincset: a könyvsajtót s a káptalani levéltárt.

Augusztus 27-ikén, a megszállásnak negyvenhatodik napján a

¹ Akadémia értesítő. 1856. évf. 386. l.

² «sine conflictu.» DEÁK F.: i. m. 24. l.

³ Lásd Zrínyias XIII-ik énekét.

veres zászlókat és Szejdi basa hitlevelét levették a toronyról és kitűzték a — fejér zászlót.

*

Ami ezután történt, az gyorsan követte egymást.

Maga Ali basa legjobban siettette a dolgot. Nem hitte, hogy oly kevesen legyenek a várban, de attól is tartott, hogy a tokaji tábor végre is nyakára jöhet. Nagyvárad bevétele dicsőséggel, újabb méltóságokkal kecsegtetve; de egy történhető kudarcz, annyi veszteség után, életébe kerülhetett.

A küldöttséget, mely az átadás feltételeinek megállapítása végett jött hozzá, el nem palástolható örömmel fogadta. A küldöttség vezetője Tisza István volt, ismerőse Temesvárról, vagy tán még Konstantinápolyból is.

Kettőt kivéve minden feltételt kész volt elfogadni, ha a vár átadása s a kivonulás már másnap megtörténik. A két, el nem fogadható feltétel egyike az volt, hogy Erdély évi adaja leszállítassék, a másika pedig, hogy Barcsai Ákos fejedelem a békealkunál jelen legyen. Száz éves együvértartozást nem lehet könnyen elfeledni, s Nagyvárad száz évnél tovább tartozott a különszakadt Erdélyhez.

Tisza István és társai nyolcz pontba foglalák össze a feltételeket, de azoknak mindjárt az elsejét, mely azt kötötte ki, hogy Nagyváradon kívül több vár vagy kastély el ne foglaltassék, — Ali basa szintén elvetette. Érezni kezdé, s csakhamar éreztetni is, hogy ura a helyzetnek.

Az eléje terjesztett pontokat nem írta alá, hanem külön levelet íratott, mely nagy hangon szólt, de annál kevesebbet adott. Minden kívánságok teljesítését emlegette, holott a szabad kivonulásnál egyebet alig engedett.

Várad várában való kapitányok — így szólt a levél — nemeség és egyéb tisztek és egyéb nemzetek és vitézlő rendek kicsinytől fogva nagyig!

Amely levelet előmbe küldöttetek, melyben valamit kívántatok, aszerént minden részeit megengedtük. Minthogy hatalmas császáruk fényes köntöséhez tartoztatok, és mostan is ő hatalmaságához ragaszkodtatok: kívánságotok szerént mindenek megengedtetek, így immár, hogy — mivel engedelmesek lettetek — várból kiszálljatok. Amelyitek valamely felé akar menni, csendességgel, bántás nélkül menjen, mindenik mellé basákat rendelvén és bégeket, kár nélkül mindenetekkel elkísértetlek; és akik itt akartok maradni, kívánságotok szerént, házatok, rétetek, szőlőtök, kertetek, szántóföldetek kezetekhez adatik; valamint, ha kik azelőtt elmentenek, visszajövéen ide Váradra, mindenök kezökhöz adatik. Az orta (község?) és ahhoz való minden rendek hitében maradván, könyvek és ahhoz tartozó minden eszközök kezökhöz adtván, szabadosan élhetnek, és a szentegyházhoz is valami tartozott, szabadosan bírassák. Ennekutána is hatalmas, győzhetetlen császáruknak valami igazságos dolgokban supplicáltok, én is törekedem, és meg is adatik. Ennek nagyobb bizonyására az élő Istenre, Mahomed hitére, császáruk boldog fejére hitünk szerént való levelünket, pecsétünkkel megerősítve, adtuk békeséges megmaradástokra. Iratott ezer hatszáz hatvan esztendőben, kisasszonyhavának 27. napján, Várad alatt való táborunkban.*

Láthatjuk ebből, hogy diplomatiái iratot akkor is tudtak szerkeszteni, s hogy a magyar alkudni akkor sem tudott.

E szomorú napok krónikása, a jelenvolt Szalárdi János, említi is, hogy a várbeliek elég hibát látának a levélben, de abban módjokat nem látván, hogy utolsó veszedelmök nélkül tovább magokat ellenségesen viselhessék: engedniök kellett. Ennélfogva azok a pontok, miket Tisza István és társai előterjesztének, s mik történelmi könyveinkben úgy adatnak elő, mint Nagyvárad feladásának feltételei, — tulajdonképpen nem azok. Egyszerűen

* Az eredeti levél még ismeretlen; csak RÉDEI LÁSZLÓ átiratából ismeretes (*Történelmi tár*: XVII. 134. l.), ugyanott megvannak a nagyváradiai kívánsága is.

csak a nagyváradí őrség kívánságai. Nagyvárad feladása ekkor egyetlenegy kikötés, a szabad elvonulás kikötése mellett történt; sőt Ali basa még ezt az egyet sem tartotta meg egészen. Levelében ugyanis azt ígérte, hogy a várbeliek «mindenökkel» kivonulhatnak, de mindenök, azaz minden ingóságuk összeszedésére s elszállítására sem időt, sem alkalmat nem adott.

Ali basa azt szerette volna, hogy még aznap kiszálljanak a várból; de híd a vár széles árján nem volt. Azt csak másnap reggel kezdték összeütni, mert előbb még a hozzá való anyagot is keresni kellett «imitt-amott, szerén-szerte a városon». S délután két órakor, mikor a híd jóformán még el sem készült, már jött a parancsolat, hogy takarodjanak! S a mindennel való kiköltözködéské két órai idő engedtetett. Ennyi a levéltár vagy csak a könyvsajtó szekérre rakására is elégtelen volt. De Ali basa hajthatatlan maradt. Mindössze annyit engedett még meg, hogy a levéltár s a könyvsajtó helyiségeit lepecsételhessék s majd máskor eljöhessenek érettek.

Ez a nagy siettetés, mondhatni, erőszak még jobban megfélemlíté a különben is levert, aggódó őrséget. Eszökbe jutott a szomszéd gyulaiak sorsa, kiket Pertaff basa a vár átadása után, a kivonulás közben vágatott le. Azért sokan, hogy csak hova-hamarabb kijöhessenek a törökök közül, mindenöket ott hagyva, csak a rajtok valóban jöttek ki. Balog Mátét, a kapitányt, karjainál fogva, két jancsár vezette ki a várból, úgy, hogy — Szalárdi szerint — mindenek azt gondolhatták, fővételre viszik.

Bús, nagyon bús kivonulás volt ez. Ilyet, vagy még annál is búsabbat csak egyszer látott még Várad — száz évvel azelőtt. Mikor nem ellenség, hanem honfiak üzték el honfi társaikat — vallásuk miatt.

«Meglátogatod az atyák vétkét a fiakban harmad és negyed íziglen.»

NAGYVÁRAD ELESTE.

I.

«Isten sírja reszket a szent honban.» Éneklé hattyúdalában
Vörösmarty a krími háborúkor.

A váradi vár földje ma is Szent-László király sírja. Van abban
a földben ha mindjárt csak egy morzsányi is, az ő szent csont-
jaiból. Ez a föld, ez a szent sír is megreszketett 1660 augusztus
28-ikán.

És azok az ércszobrok a váradi vár udvarán, szent királyaink
szobrai, kiknek a népmondák annyiszor tulajdonítottak érzést és
életet, — vajjon nem döbbszentenek-e meg?

Mi fog most, Nagyvárad elestével történni?

A vár bástyáinak veres cserepes két tornyán egy-egy aranyos
nagy kereszt ragyogott. E keresztnek egykor Szent-László székes-
egyháza két tornyának tetejében állottak, és csak később, a szé-
kesegyház lebontása után jutottak a bástyatornyokra. A törökök-
nek legelső dolguk most az volt, hogy köteleket akasztottak a
keresztnek nyakára s lerántották őket a föld porába.

Ezután a szent királyok szobraira került a sor.

Ma már hihetetlenül hangzik, de hát mégis megtörtént, hogy
volt olyan idő Nagyváradon is, mikor összetörték a szentek képeit,
kihányták az oltárokat, lerombolták a szentegyházakat; de szent
királyaink szobrai nem merte senki bántani.

E szobrokat most a törökök darabokra törték.

A vár két, boltozott helyiségében lepecsételve ott maradt,
mint láttuk, a könyvsajtó és a káptalani levéltár. A könyvsajtót
sikerült kihozni, de hát a levéltárral mi történt? Minthogy a

könyvsajtó Kolozsvárra került, sokáig azt hitték, hogy a levéltár is megvan valahol Erdélyben. És soká keresték előbb ott, azután másutt és mindenütt. Hány családunk jólétének s jövőjének záloga; hány történelmi titoknak kulcsa rejtett e levéltárban! Nemcsak Nagyvárad, nemcsak Biharvármegye, hanem hazánk történetének is aranybányája lenne e levéltár. Példa rá az a kevés jegyzőkönyvi töredék, mely a nagyváradi isten-ítéletekről fenmaradt; de ez is csak azért maradt fenn, mert már előbb nyomtatásban megjelent. De ami e levéltár nyomára a legbiztosabban vezethetett volna: jegyzőkönyveinek egyetlenegy darabja sem került elő addig. És nem is fog előkerülni.

A jancsárok még azon nap éjjelén, mikor a várba bementek, feltörték azt a boltot is, melyben a levéltár állott. Ali basa későn értesült róla, már nem segíthetett: «mindent felprédáltak vala».*

Így enyésztek el annak utolsó nyomai is, hogy itt hajdan szebb élet volt». Nem hirdette többé semmi, hogy itt egykor a vallás a hazafisággal, a tudomány a művészettel karöltve munkált, s nagyot és nemeset alkotott.

★

Kinn a világban eleintén azt sem akarták hinni, hogy a török meg merje ostromolni Nagyváradot. Mikor azután ostromolta: nem hitték, hogy akár egy évi viadallal bevehesse. Amikor pedig híre futott, hogy bevette: annak a hírnek se hittek. A gráci udvarnál

* SZALÁRDI *Síralmas krónikája* 573. l. mondja, hogy az ország levelei és a könyvnyomtatáshoz való eszközök két boltban voltak lepecsételve; természetesen egyik boltban a levelek, másikban a könyvnyomtatás eszközei. Az 575. l. második kikezdésében említi, hogy a jancsárok minden helyet felvertek és felprédáltak, «az egy bolt kivül, melyben a typographia, ahhoz tartozó eszközök és bibliai félnyomtatásban való exemplárok valának, melyet (az egy boltot) is még tőlök a vezér nagy nehezen oltalmaztathatott» meg. — Az 580. l. szintén második kikezdésében ismét szol az ország leveleiről s azoknak megmentéséről, de akkor szol, mikor Debreczen felé menve, kiértek Nagyvárad határából, s a levéltárt sorsára itt hagyva, nem tudhaták, hogy azt még ugyanazon éjszaka felprédálják.

a magyarok koholmányának tartották, hogy ő felségét ígéretei teljesítésére szorítsák vele.¹

Grácza az első hír, melynek nem hittek, szeptember 2-ikán érkezett. De másnap megjött Souches tábornok külön futára s megerősítette az első hírt. Akkor egyszerre a kelletinél is hiszékenyek lettek. Már Bécs kapuinál látták a törököt. A hangulatot híven jellemzi a parmai követ jelentése, melyben egyebek között azt írta: «Várad a törökök kezébe esett, ami annyit tesz, hogy a barbaroknak megnyílt az út Magyarország, Morva, Szilézia és Lengyelország megrohanására».²

Később ez is megtörtént, de egyelőre e jóslatnak csak az első része teljesedett. Éppen úgy, amint azt gr. Csáky István tárnokmester († 1662) még augusztus 5-ikén Grácza megírta. Ha Várad elesik — írta egyebek közt — nem kell azután Ázsiából törököt várunk romlásunkra, beérjük a budai és váradi vezérek alatt levő pogánysággal, és akkor elesik Erdély is a mi kegyelmes urunk, királyunk keresztény ligájától; a Tiszán túl való egész földet is ne tartsa ő felsége a magáénak, mert nemcsak az fog a töröknek hódolni, hanem a Tiszán innen való vármegyék is, legalább Szepesig, nem sokára fejet hajtának Váradhoz.³

Emlékezhetünk, hogy Ali basa először is a nagyváradiaknak azt a kérelmét tagadta meg, hogy Nagyváradon kívül több várat vagy kastélyt nem fog elfoglalni. Nyilvánvaló volt, hogy miért. Nagyvárad vidékén Belényes, Papmező, Petrileny, Bél, Szalonta, Sarkad, Telegd, Súlyomkő, Adorján, Pocsaj, Zsáka, Bajom várait rendre elfoglalá, s még ki sem tavaszodott, már a vidék legjelentékenyebb erőssége, Szent-Jobb után is kinyujtá kezét.

Szent-Jobb, mint tudjuk, Biharvármegye kereszténységének s ezzel művelődésének is bölcsője. Már Szent László király idejében nevezetes apátsági monostora volt, melyben Szent István első királyunknak romlatlan jobb kezét, ezt a drága nemzeti kincset

őrzötték. Monostoraink később várakká alakultak. Szent-Jobbon is keletkezett vár, de nem a monostorból, mely fenn a hegyen állt, hanem lenn a völgyön, a Berettyó folyó kiöntései között egy hátságosabb helyen.

Történetünk korában, a XVII. század közepén, a monostorból fenn a hegyen már csak a régi egyház állott, de a vár lenn a völgyön még megvolt egészen, sőt erősebben, mint valaha. Külső várát is téglafal kerítette négy nagy, földdel töltött bástyával; belső vára szintén erősen kerített s négyszegletű volt szép úrházakkal, bástyákkal, tornyokkal, s a falakon taraczkok, szakállosok, muskotélyok bőven.

Csak elegendő oltalmazó nép nem volt benne, s a mi volt is, nem ért egy hajító-fát.

A török is gyakorolta azt, amit ellenséges földön minden előnyomuló hadsereg megtesz, hogy eleintén nyájasan viselkedik, kivált a sokasággal, a pórnéppel szemben.

A nagyváradi törökök is el-ellátogattak a vidékre s a tiltott ital élvezete közben összebarátkoztak sok magyar, de még több oláh paraszttal.

Szent-Jobbon jó bor terem, de tán egyéb is vonzotta oda a nagyváradi törököt. Ki-kimentek oda is s a város kocsmájában együtt mulattak a városbeliekkal. Később a mulatságra ki-kijött a várőrség egy-egy darabantja is. Így folyt a nagy barátkozás, míg egyszer — szándékosan vagy véletlenül — verekedés lett belőle s a várbeliek néhány törököt agyonverték. Ezzel a koczka el volt vetve.

Szinán nagyváradi basa azonnal levelet íratott Szent-Jobbra s rettentő fenyegetések közt követelte a várat. Emellett Olaj gyulai béget néhány ezer magyar és oláh paraszttal, továbbá a jancsárok és lovasok seregével a vár megvételeére küldte.

Olaj bég — mint a krónikás mondja — nagy hathatós szívű, bátor s magyarul is jól tudó ember volt. Bátorsággal szinte a vár kapuja elé ment s nagy fenyegetéssel bekiáltott, hogy nyissák ki!

A kocsmai hősöknek minden vitézségök oda lett és szabad elme-
netel kikötése mellett 1661 február 21-én átadták a várat.¹

De a török még Szent-Jobbnál sem állapodott meg. Nehány
hónap alatt Kraszna, Középszolnok, Belsőszolnok, Doboka, Hu-
nyad vármegyéket Nagyváradhoz iratta, s «kit magának iratott, kit
pasáknak, kit zámuraknak, azért, hogy éljenek belőle».² Sőt a
Meszesen belül is foglalt. Csak az erősségek: Székelyhíd, Szat-
már stb. tartották még magokat.

Ezt látva felső Magyarország rendei, méltán írhatták még az
1661. év folyamán I. Lipót császár és királynak, hogy ha Nagy-
várad még tovább is a török kezén lesz, nincs mód benne, hogy
ők alattvalói maradhassanak.³

★

Mennél hihetlenebbnek tartották eleintén Várad elestének
hírét, annál erősebben hitték később, hogy Nagyvárad a törököknél
sokáig nem marad. Ez időből származik egy magyar főúrnak, gróf
Bethlen Miklósnak, az az ismeretes fogadalma, hogy a haját le
nem vágatja, valamig Isten Váradot Erdélynek vissza nem adja.⁴

Erdélynek! de hát tehetett-e ekkor Erdély valamit Nagyvá-
radért?

Zrinyi Miklós e kor legműveltebb férfiainak egyike. Egyaránt
jeles költő, államférfi s hadvezér. Szeme éppen olyan éles, mint
kardja. Nézzük csak: milyennek látta ő Erdély akkori állapotát?
«Ott — írja egyik, 1658 december elején kelt levelében — a
városok elpusztítvák, a templomok elárulvák, a fejedelem méltó-
sága meggyalázva, a két Rákóczi: atya és fiú (II. György és I. Fe-
rencz) letéve, más két árnyék-fejedelem: előbb Rédei, most

¹ SZALÁRDI J.: *Siralmas krónika*. 605—6. II. — Rédei László levelei. *Történelmi tár*. XVII. 140 s. köv. II.

² *Török-magyarokori állam-okmánytár*. V. 259. I.

³ *Fontes rerum Austriacarum*. II. Diplomataria. XVII.

⁴ *Önéletírása*. Szalay L. kiadása. 193. I.

Barcsai helyökbe téve, a nép rabságba hajtva. De ha, Seneca szerint, még nem a legszerencsétlenebb az, aki bajait meg tudja számlálni: Erdély bizonynyal a legszerencsétlenebb, mert nyomora megszámlálhatatlan». És sokat mondólag még hozzá teszi: «Van, aki akarna segíteni, csak tudna; van, aki tudna, csak akarna; de aki akarna is, tudna is: nincs senki. Sőt még többet mondok: van, aki e romláson nem búsul. Aki a hajó farán ül, nem bánja, ha a hajó orrán ülő, akit gyűlöl, elmerül; nem bánja, ha elvész is, csak előbb a másik veszsen el. Van, aki a tűzvészben gyönyörködik, hogy melegeghessék nála.*

És e szomorú levél kelte óta a helyzet még súlyosbodott.

Nagyvárad elesett; a két árnyék-fejedelemhez egy harmadik is járult: Kemény János; a török meg folytatta hódításait. Minden oda mutatott, hogy Erdélyben nem tűr meg többé magyar fejedelmet, hanem török beglerbégséget alakít belőle.

Ekkor Kemény János fejedelem a hagyományos erdélyi politikához folyamodott: Bécsben keresett segítséget.

Montecuccoli császári hadvezér mintegy tizenöt ezernyi segítséggel meg is indult Erdély felé, de Kolozsvárról minden ütközet nélkül visszatért. Időközben ugyanis a török Apaffi Mihályt fejedelemmé tette s Montecuccolinak, állítólag, olyan utasítása volt, hogy csak akkor bocsátkozzék harczba, ha a török magyar fejedelmet nem akarna megtűrni Erdélyben.

Ezzel úgy Kemény János, mint Nagyvárad saját sorsára maradt: amaz elesett, ennek meg a szabadulásra minden reménye elveszett.

*

Mielőtt tovább mennénk s felkeresnők Nagyváradnak elköltözött, szerte bujdosó lakosait: meg kell itt emlékeznünk Rákóczi Lászlóról. Ide tartozik az ő alakja, Nagyváradnak e korbéli szomorú

* Gr. Zrinyi M. a költő levelei. Győri tört. és rég. füzetek. II. 210. 1.

történetébe. Nagyvárad szerencsétlensége nélkül nem omlott volna ki az ő vére; ő nélküle szegényebb lenne Nagyvárad multja egy fényes alakkal. Mert mindig igaz marad, hogy a szerencsétlenség mennél nagyobb, annál fogékonyabbá teszi a lelket, és szüli az eposzok, a legendák hőseit.

A Rákócziak közül az első fejedelem, Zsigmond, három fiú gyermeket hagyott maga után. Ezek legöregebbje, György, is csak tizennégy éves volt. Az árvákat mostoha anyjok, Telegdi Borbála, nevelte fel. Buzgó katolikus nő volt, leánya ama Telegdi Mihálynak, ki politikai elvei miatt birtokáról, a Nagyvárad melléki Telegdről, menekülni kénytelenítettén, száműzetésben fejezte be életét. Telegdi Borbála maga magtalan volt, annál gyengédebb anyai szeretettel karolta szívéhez a reá maradt árvákat; kivált a legkisebbet, Pált. És itt is megtörtént, mint a szintén árván maradt Pázmány Péternél és annyi másnál, hogy a mostoha anya egyszermind hitbeli apostola lőn a gyermeknek. Rákóczi Zsigmond fejedelem protestáns volt, fiait is azoknak kereszteltette, de Pál mostoha anyja mellett visszatért őseinek hitére: katolikus lett; György, a későbbi fejedelem, protestáns maradt. Ők ketten, közbülső testvérök, Zsigmond, korán elhalván, lőnek azután tovább terjesztői nemzetségek két ágának: György a protestánsnak, Pál a katolikusnak.

De csalódnék — jegyzi meg egyik történetírónk — ki azt hinné, hogy Rákóczi Pál az ő nemzetsége fejedelmi ágának a vallásbeli különbség miatt ellensége vagy éppen megrontója lett. A Gyapoly-utódok pezsgő ereiben volt a telivérnek egy erősebb lüktetése is, mely a haza, a nemzetiség és a családiség érdekében dobogott. Azon elvitázhatatlan rokonszenvnek is, melyet Pázmány Péter érsek Rákóczi György fejedelem iránt tanúsított, egyik közvetítője Rákóczi Pál volt.*

A két Rákóczi-testvér: György és Pál, ismét egy-egy fiút ha-

* BOTKA T.: *A Rákócziak ifjabb ága. Győri tört. s régészeti füzetek.* III. 4. l.

gyott maga után. Amaz szintén Györgyöt, a későbbi fejedelmet; ez pedig Lászlót.

Rákóczi László, mikor fejedelmi unokatestvére, György, Nagyváradon meghalt, Nagyvárad pedig a török hatalmába került, — 24 éves fiatal ember volt, gazdag, sárosi főispán, boldog férj és két kis leánynak atyja. De mióta Nagyvárad, a kereszténység s a magyarság végvára, amint Rákóczi László is hitte, az ő unokatestvérének, György fejedelemnek hibája miatt elveszett: azóta sem rang, sem gazdagság, sem boldog családi élet többé ki nem elégítették. Az ország legfelsőbb határszélén, Zborón lakott, de lelke a távol Kárpátok aljáról is ide járt a Sebes-Körös tájaira, tűnődve a gyászon, mely családját s a kereszténységet érte s várva az órát, melyben Várad megszabadul. De ez az óra késett. Már négy év telt el s Várad megszabadításáért még mindig nem történt semmi, s a politikai körülmények alakulása azt mutatta, hogy országosan nem is fog történni.

Ez időben már megjelent s közkézen forgott Zrínyi Miklós, a költő, *«Szigeti veszedelme»*, a keresztény hit s a magyar hazaszeregetnek ez az eposza. Nincs ennek semmi köze a pogány mythologia isteneivel; már ihletét is Magyarország Védasszonyától kéri. Isten keze igazgat benne mindent. A török foglalást is úgy tünteti fel, mint Isten látogatását, de csak azért, hogy a magyar felébredjen.

Rákóczi László első volt, a ki felébredt. A szigetvári vértanúk fenséges példája felkelté lelkében s megérlelte azt az elhatározást, hogy megszabadítja védszentjének, Szent László királynak városát vagy meghal érte.

Szövetkezett néhány lelkes főúrral. Köztök volt a gr. Károlyiak egyik őse, István is, de nem az, a ki később Zentánál esett el s a kinek elestét egy kalandor oly vakmerően felhasználta.

Rákóczi László és társai azután a szatmári őrségből magokhoz vettek kétszáz önkénytest s mindnyájan parasztruhába öltözködve, megindultak Várad felé. A tervök az volt, hogy meglepetéssel kerítik hatalmukba a várat. Nyaktörő, de nem éppen szokatlan fogás

a hadviselés történetében, kivált nálunk magyaroknál. Korunkban is megtörtént, hogy harminczhárom Vilmos-husár egy ködös márcziusi napon bevágtatott egy felvidéki városba, ahol egy ellen-séges hadtest tanyázott, és azt első meglepetése közben le is fegyverezte.

Rákóczi László 1663 augusztus 12-ike óta már özvegy volt, de két kis leányának atyátlan-anyátlan árvasága sem tartotta őt vissza vakmerő vállalatától.

Május 27-én, 1664-ben, Nagyváradon a pünkösdi nagy vásár állott; török, görög kereskedők s vidéki parasztok sokan jöttek rája. Rákóczi László és társai ezt az alkalmat használták fel: a városba vezető különböző úton a vásárra menők közé vegyültek s más-más kapun el is értek szerencsésen a vár előtti piacra. Itt azonban, mielőtt valamely kedvező alkalmat bevárhattak volna, már láрма esett s a törökök fegyvert ragadtak. Gondolkozásra nem volt idő. Rögtön vagy előre kellett törni vagy vissza. Rákóczi az elsőt választá. Csapatával megindult a vár hídjá felé, maga előtt vágva, űzve a törököket, hogy hátukon ő is bejusson a várba. Már közel járt a kapuhoz. Ekkor egy lövés dördült el s ő összerogy: lelkét Gábrriel arkangyal

«Földről fölemeli gyönyörű szárnyával.»²

Társai közül vele együtt mintegy negyvenen estek el; a többiek részint fogságba jutottak, részint elmenekültek.¹ A megmenekülteknek sikerült a vásárról némi zsákmányt és több török rabot is magokkal kihozniok.³

¹ A *Zrínyias* szavai Zrínyi Miklós halálára.

² KATONA J.: *Hist. critica.* XXXIII. 551. l. — KAZY F.: *Hist. Regni Hung.* III. 15. l. — SZIRMAY A.: *Szatmár vármegye.* I. 167. l. — Említésre méltó az elesett Rákóczi László egyetlen, életben maradt leányának azon intézkedése, hogy atyja halálának emlékére s lelki üdvösségére Szent László király napján minden évben a szegényeknek ebédet adjanak. *Győri tört. és rég. füzetek.* III. 11. l. — A *törökök* hajdani intézményének tehát még akkor is nyoma van.

³ A *Pálóczi Horvát család naplója. Magyar történelmi emlékek. Írók.* XXXI. 220. l.

De Nagyvárad rab maradt s a pár hét múlva megkötött vasvári béke hosszú időre tartóssá tette rabsága lánczait.

*

Mikoron János király halála után Budapest polgárai látták, hogy városukat Szolimán császár, a nagy protektor, elfoglalja, — szétfutottak. Sokan közölök, leginkább iparosok, kereskedők, Nagyváradra menekültek s itten találtak új hazát.*

Hasonló sors jutott 1660-ban Nagyvárad polgárainak s köztök az egykori budapesti menekültek maradékainak. A városból már a törökök közeledésére szétfutottak a lakosok, a kik pedig a várba menekültek, ennek átadásakor, azok is, mint láttuk, elbujdosának. A törökök tehát úgy a város, mint a vár üresen hagyott épületeiben házi urak módjára azonnal meg is telepedtek.

De hát az elbujdosottakat merre veti a sors szele, mi lesz belőlök?

Ali basa, mint emlékezhetünk rá, békességes elvonulást ígért a váradi őrségnek, ebben szavát tartotta.

A vár kapujától a város azon kapujáig, mely a Páris-patakánál állott, a török gyalogságot állította fel két sorjával; a város kapujától pedig Szejdi basa sátoráig, mely a váradi határ szélén, Püspöki mellett volt felvonva, a lovas hadak képeztek sorfalat. Mert Szejdi basa, ugyanaz, ki az ostrom előtt jó szívvel volt a nagyváradiakhoz s hitlevelet is adott nekik, — volt kirendelve hatezer lovassal a nagyváradiai kíséretére.

Az így felállított seregek között kezdték meg a várbeliek kivonulásukat. Ali basa a vezérekkel, basákkal, bégekkel a vár előtt való színből nézte őket és nem hitt szemeinek, a midőn kevés számukat látta. Erősen gyanakodott, hogy az őrség nagyobb része valamely titkos úton előre kiszökött. A török tábor pedig meg-

* Magában Nagyvárad belvárosában 1552-ben még 23 budai és pesti polgár lakott, kiket névszerint ismerünk; de Olaszí külvárosban is laktak kőházakban. *Budai országos levéltár*: Dical. Conscriptio.

háborodék, hogy ily maroknyi nép miatt annyi baja, vesződése s halottja lőn «a muzurmány nemzetségnek». A nagyváradiaik pedig «a török sereg között nagy bánattal, szomorú szívvel mendegélvén, csak nagy kétséggel hiszik vala, hogy életben kísértessenek Debreczenbe».*

Aznap, augusztus 28-án, nem bocsátották őket tovább Püspökinél. És ott, az ellenség torkában, egy felette aggodalmas éjszakának néztek eléje. Szejdi, — hozzátehetjük: a jó Szejdi megszánta szegényeket. Sátorába hívatta Balog Mátét, a kapitányt, s mikor ez Tisza Istvánnal s még néhány főbb emberrel nála megjelent, «nagy vidáman látá őket». Elmondá, hogy ő maga lesz kísérőjük; hogy reggelre kelve, vigyázzanak a jeladásra, mert jókor kell indulniok. Majd Tisza Istvánhoz fordulva, enyelegve köszöné meg neki, hogy jég helyett — úgymond — oly sűrű ágyúgolyókat küldött ki eléje. Abban a korban ugyanis nagyon kedvelték a jégbe hűtött italokat, s mikor Tisza István Temesvározt Ali basánál járt követségben, Szejdi felkérte őt, hogy küldene neki jeget Nagyváradról, a hol, úgy látszik, nem voltak annak szűkében. Erre célzott most Szejdi, s mint látjuk, minden neheztelés nélkül. Sőt fülök hallatára még arról is intézkedett, hogy ha valaki, akár török, akár tatár, az éjjel a váradiaikat bántaná, «csak mindjárt ölnék meg».

Erre a szegény hazátlanok, vagy mint akkor nevezték: bujdósók, valamennyire megbátorodtak; másnap nyugodtan folytatták útjokat; harmadnap, augusztus 30-án elérték Debreczenbe. Velők a városba csak maga Szejdi ment be, de táborából csak egynek is a bemenetelt meg nem engedte.

Emberséges viselkedéseért most, harmadfél száz év után is, tisztelet emlékének!

A Debreczenbe költözöttek nem voltak sokan s azok is szegények. Az őrségből csak háromszáz fegyverfogható maradt; asz-

* SZALÁRDI SZAVAI: *Síralmas krónika*. 581., 580. II.

szonyok, gyermekek legfeljebb kétszer annyian lehettek. Mind-össze kétszáz szekér vitte őket, és sebesültjeik is valának, kik közül többen, mint Rácز János, Török István s a két Ravazdi Debreczenben haltak meg. Szerencsétlenségöökkel pedig éppen nem rontották meg a nagy alföldi város szerencsáját.

Debreczen, mely 1564-ben leégett, nagy templomát 1628-ig még befedni sem tudta, s ekkor is csak fejedelmi segítséggel, — e korban kezdett emelkedni. A nagyváradí menekültek mintegy beléje vitték a régi Nagyváradot.

Biharvármegyének, sőt az egész Tiszántúlnak úgy politikai, mint kereskedelmi és közművelődési súlypontja, mely eddig Nagyváradra esett, most Debreczenre billent át. Ide gyűlt ezentúl, mint azelőtt Nagyváradra, a magyarság, ide az ipar, ide a tudomány-szomjas fiatalság, felvirágoztatva szerencsésen a várost s főképpen annak főiskoláját, hogy sok-sok idő múlva egy helyett két derék városa legyen egyszerre e vidéknek.

*

Mikoron Ali basa közeledésének hírére Nagyvárad lakosai közül csak kevesen zárkóznak vala be a várba, legnagyobb részök pedig elmenekül: az egykorú író megjegyzi, hogy ilyen ez a nép: elejétől fogva a szabad élethez szokott.*

Csakugyan a magyar sohasem szeretett várfalak közé bujni; ha már verekednie kellett, mindig szívesebben tette azt síkon, nyílt mezőn. Míg oly apró városaink is, mint Ruszt, Kis-Szeben, bástyákkal vették magokat körül: magyar városaink, bármily nagyok voltak, kerítetlenül vagy legfeljebb körülárkolva állottak. El is pusztultak számtalanszor. De hát, mint említők, a szabad élethez voltak szokva.

Ez a szokás vitte el a nagyváradíak legnagyobb részét is szülővárosukból. Azt hitték, hogy mint már annyiszor, úgy most is, pár

* SZALÁRDI I. *Szalmás krónika.* 535. l.

hét vagy legfeljebb pár hónap múlva, ismét visszatérnek. Hogy még haló poraik sem fognak nyugodni atyáik temetőhelyén — azt meg sem álmodák. Pedig úgy lett.

1664-ig szerte-széjjel, rokonok, ismerősök körében húzták meg magokat. Ekkor a vasvári béke, mely húsz évre szólt s Nagyváradot a török birtokában hagyta, hosszú időre elvevé minden reményöket a visszatérhetésre. Látták, hogy új otthon után kell nézniök. Folyamodtak tehát az erdélyi rendekhez, kik a következő 1665. évben Dés és Torda városok «uratlan pusztá» telkein telepítették meg őket. Elengedték nekik a tizedfizetést, s hogy annál hamarabb összeszedhessék magukat, az első három évben a hadi szolgálatot is.¹

De nemcsak Désen s Tordán, másutt is mindenfelé sok volt akkor az uratlan, pusztá telek. Erdély urai örömet befogadták ezekre úgy a földművelő, mint az iparos vagy fegyverviselő népet. Uzoni Béli Pál 1672-ben a Karán-Sebes felől menekülőknél a legkecsegtetőbb feltételek alatt ígér «jó helyeket»: a földművelők csak tizedet adnak; a kézművesek semmi czéhtől nem függnek az úr ő kegyelme jószágában; akik pedig lovok hátán szolgálnak: paraszti jobbágysággal nem erőltetnek; de mindenik posztó köntöst viseljen, csizmában járjon, jó fegyvert és lovat tartson.² Ily feltételek mellett a nagyváradiak másutt is megtelepedtek, bár nem oly számosan egy-egy helyen, mint Désen és Tordán.

De nemcsak Nagyvárad városa esett ki Bihar vármegye közepéből. Azok az úri udvarházak, kastélyok, mik Nagyvárad környékén a XVI. századbéli olasz utazónak is feltűntek, szintén üresen maradtak.³ A nemesség — mint már Szalárdi is írja — sehol házában, jószágában meg nem maradhatta a töröktől; ki Szatmárra, ki Nagy-Bányára, vagy még tovább Mármarosba menekült.⁴

¹ *Compilatae Constitutiones R. Transylv. III.* Tit. 11. art. 5., 6., 7.

² Ifj. BÖLÖNI SÁNDOR *levéltára*.

³ *Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge.* II. 9. l.

⁴ *Síralmas krónika.* 605. l.

Sokan Erdélybe vették magokat; oda ment Ugrai György és Gergely is.

Az Ugraiak Biharvármegye előkelő földesurainak sorába tartoztak. Ugrai György egyebek közt bírta egy részét Mező-Telegdennek is, melyet a török szintén elfoglalt. De a mi parasztságunk épp oly körültekintő, mint becsülettudó volt mindig. Tudta, hogy igazi földesura szükségét lát, azt is tudta, hogy még visszajöhet. Ugrainak mezőtelegdi jobbágysai tehát követséget küldének hozzája, «hogy mindenekről s esztendőnként való tartozásokról Ugrai György urammal véget érjenek és megalkudjanak és így magyar földesuroktól is bátorságosabban nyughassanak». Meg is alkudtak olyaténképpen, hogy összes tartozásaik fejében évenként «tizennyolcz egész tallérokat és egy jó, öreg karmazsin bőrt beszolgáltatnak ő kegyelmének és maradékinak *valaholott* lesznek és találthatnak, felkeresvén ő kegyelmét». Ugrai György ekkor, 1670-ben, családjával együtt Kolozsvárott volt, de még tíz évi bujdosás után is bizonytalan jövőnek néz eléje; ki tudja, hol lesz csak egy év múlva is! Otthon, Telegden, bizonyosan nem; azért mondják az utolsó szavak: *valaholott* lesznek ő és maradéki, felkeresik ő kegyelmét.¹ Testvére, Gergely, még messzebbre szakadt. 1672-ben Gyula-Fejérvárott volt, mint «a méltóságos úr, tekintetes, nemzetes Uzoni Béli Pál uram egyik jámbor szolgálója». ² Ilyen sorsa volt akkor Bihar vármegye többi nemesi családainak is.

És a kibujdosott nemességgel elköltöztek a vármegye urai, vagy amint ma mondjuk: a közigazgatási tisztviselők is.

Haller Gábor főispán Erdélybe, balázsfalvi jószágára vonult.³ Eszlári Boldvai Márton, az első alispán Huszt várába, Rédei Lászlóhoz menekült; a másodalispán, Károlyi Mihály, eltűnik

¹ Keceli Gergely kolozsvári alispán és Várad Köblös Péter fejedelmi fő-harminczados levele. Ifj. BÖLÖNI SÁNDOR *levéltára*.

² UGRAI GERGELY levele. U. o.

³ *Történelmi tár*: XVII. 175. l.

nyomtalanul.¹ Várad Inczédi Mihály, táblabíró, Enyedén telepedt meg. Tisza István kővári kapitány lett.

Valamennyiök helyzetét megvilágítja Boldvai Mártonnak, a volt alispánnak levele, melyet 1664-ben az erdélyi fejedelemhez intézett. «Hogy édes hazám, Erdély, legyen koporsóm — így ír — az én annyi bujdosásomban is tovább (messzire) nem mentem . . . már most kell utolsó vénségemben . . . számkivetésre mennem». Ezután elmondván élete folyását, így szól: «jó vitéz fiammal és öcsémmel, csak kezöket fogva mentem be Váradba», hol ezek megsebesültek s azután: «Váradal mindenünk elveszett . . . Az én hazámért . . . vénségemben kell bujdosónak lennem, édes hazámtul búcsút vennem . . . idegenek közé mennem!»²

Így a vármegyei élet megszűnt. A török pedig nem gondolt a közigazgatással. Rövid időn el is szaporodtak a szegény-legények, akkori nevükön «rabok», veszélyeztetve mindenütt a személy- és vagyonbiztosságot. A bajon a vármegye távollevő urai igyekeztek segíteni. Felhatalmazták a parasztságot, hogy fegyvert hordozhasson, hogy mint azelőtt a nemesek, úgy most ők magok közül tizedeseket, hadnagyokat, kapitányokat válasszon. Így keletkezett azután az úgynevezett «paraszt vármegye», paraszt hadnagyokkal, kapitánnyal, kik közfelkelést is rendeztek.³

Biharvármegye — a büszke oligarchák: a Borsák, Csákiak, Toldiak, Telegdiak, Pázmányok, Bocskaiak, Rákócziak, Rédeiek, Kornisok vármegyéje — parasztvármegye lett!

*

Hát a nép mivé lett a török hódoltságban?

Ali basa — amint emlékezhethünk rá — szabad birtoklást ígért

¹ BECSKEHÁZI V. ISTVÁN: *De processione Spiritus Sancti*. Ajánlása. — SZATHMÁRI A.: *Ad difficiliora loca Novi Testamenti*. 1665. — MARTONFALVI Gy.: *Petri Rami dialecticæ libri duo*. Ajánló levél.

² *Török-magyarkori állam-okmánytár*. IV. 130—133. II.

³ SALAMON F.: *Magyarország a török hódítás korában*. 279. I.

mindazoknak, kik a kivonuló váradi őrségből ott maradnak, valamint azoknak is, kik már elmenekültek, ha visszatérnek? Akadtak-e ilyenek? kétségtől. Egyiket vagy másikat, ha egyéb nem, hát a szülőföld iránti szeretet ott marasztotta vagy visszahozta.

A törökök elcintén türhetően bántak velök, de éreztették, hogy nem hisznek nekik s végre is kiűldözték őket.* Helyökbe azután — mint később meglátandjuk — rácok telepedtek; rácoknak nevezték pedig akkor nemcsak a szerbeket, hanem azon görögkeleti vallásúakat is, kiknek egyházi nyelvök rác volt.

Ha a törökökön áll, nem bántak volna különben a vidéki parasztsággal sem, de e nélkül már meg nem élhettek. Annál szívesebben szökött volna meg ez tőlök, kivált elejétén, de a jobbágy a földhöz volt kötve. Később már belétörődött sorsába, mert a szolgaságnak soha sincs nemesítő hatása. Népünk pedig a török hódoltsággal valóságos rabszolgaságba jutott. Ennek jellemzései álljon itt néhány vonás egykorú tudósítók feljegyzéseiből.

A török ahova a lábát betette, ott nem volt az az eszköz vagy képzelhető ürügy, mit fel nem használt volna a zsarolásra s az izlam terjesztésére.

A Nagyváradhoz hódoltatott községek közt nem volt egy sem, melynek adaját évről-évre tízszer is feljebb nem emelték volna. És mennyiféle adó volt! Török császár adaja: minden gazdától 5 frt 46 pénz. Basa élése: 15 frt. Füstpénz, szénapénz, fapénz: ötödfél forint. E mellett portapénz, mezei s kerti veteményekből tized, örökös gyalog vagy szekeres szolgálat, utazó török urak tartása. Arról nem is szólunk, hogy a magyar földesúr szintén megvárta s elvette a magáét, sőt ahol lehetett a magyar király vagy az erdélyi fejedelem adaját is behajtották. Ennyi zsarolás után nem csoda, hogy a falvak napról-napra jobban pusztultak, s ahol azeelőtt 16—20 falu volt, ott ugyanannyi ember sem maradt.**

* ZEILLER M.: *Beschreibung des K. Ungarn.* 313. l.

** *Török-magyarokori állam-okmánytár.* VI. 80. és III. 494. ll.

A keresztény templomokat a török elvette, de ahol meghagyta is: eltiltotta a harangozást, az énekes vagy éppen nyilvános isteni tiszteletet. Templomot építeni vagy csak ki is javítani engedély nélkül nem volt szabad; de az engedélynek nagy ára volt, a tilalom megtörésének még nagyobb. Egy harangozó csupán azért, hogy a templom ajtajának zárját engedély nélkül javíttatta ki, hat forint bírságot fizetett.

Ha valaki akár tréfából, akár a török biztatására fejére tette a turbánt: nem maradt más választása, mint a halál vagy áttérés az izlamra. Arra a kérdésre, hogy igaz-e a török próféta tanítása? akár igenlő, akár tagadó volt a felelet, szintén nem maradt más választás.

És milyen volt a vagyon- és személybiztosság, hát még az igazságszolgáltatás!

Beültek a szegény ember házába, megették, megitták mindent, hozzá még — a vendégi jognál fogva — ajándékképpen elvitték a mit szemök-szájok megkívánt, s ha a gazda tiltakozott, elverték; még jó, ha meg nem ölték. Kifogták a barmot az ekéből, elhajtották a nyáját, s kocsist, juhászt vérébe fagyva hagyták ott.

Ha török ölte meg a keresztényt, a vérdíjat még akkor is a keresztényekkel fizettették meg. A török, az sérthetetlen volt, még kárt sem vallhatott. Kabai Márton, Várad mellett nagyürögdi protestans pap, pénzt vett fel kölcsön két töröktől, azután eltűnt anélkül, hogy tartozását megfizette volna. Ekkor Dervis Mahumed, váradi basa, Nógrádi Mátyás superintendenst, továbbá Zoványi János bihari esperestet és Csékei Miklós tordai tiszteletest addig zaklatta, míg a néhány forint tartozásért 370 tallért ki nem csikart tőlök.* De nagyobb ennél, hogy nem volt oly gaztett, a mit pénzen vagy az izlamra térés árán meg ne lehetett volna váltani.

Ha a keresztény nő csak egy almát fogadott is el a töröktől,

* *Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez.* 1884. Debreczen. 56. l.

vagy ha a török azt erősíté a bíró előtt, hogy megöli magát, ha ez vagy az a nő az övé nem lesz: a kádi oda ítélte neki. Az egyszer neki ítelt nőt pedig, ha az megszökött tőle, megölhette, török szokás szerint zsákba varratta és vízbe vetette. A hódolatlan részen a keresztény nők elrablása napirenden volt, de a behódolt falvakból is elvitte a török azt a leányt, asszonyt vagy fiút, aki neki megtetszett. A jancsárok keletkezésének története ismeretes. Nagyváradon is voltak már a török uralom korában «magyar tanuló ifjak, kik a török vallásra tértek», mondja egy alább idézendő török irat, de mi tudjuk, hogy miféle áttérés volt ez.

Ily viszonyok közt azután természetes, hogy népünk ruházata, beszéde nagyon megváltozott.

Zöld vagy világoskék színű ruhát viselni nem volt szabad; az ilyet az utcán is letépték az emberek testéről.

A beszédben — mondhatni — már minden harmadik szó török volt. Erre nézve egy azon korbeli levél mutatványt is közöl.¹ Nagyvárad bástyáinak régi, szép magyar neveit is török nevekkal cserélték fel s már a nép is ezeket használta.²

De legszomorúbb volt népünk erkölcsi érzékének meggyengülése. A lányok szüleiket, az asszonyok férjeiket ok nélkül is odahagyták s a törökökhöz adták magukat. Igaz, hogy voltak «egri nők», valamint nagyváradiak is, kik inkább választák a halált, mint a törököt; népköltészetünknek is van egy balladája, melyben a szultánnak elígért magyar leány meghal bánatában: de ezek nem a hódolt részek levegőjében nevedtek fel. Itt az egészséges fejlődésnek nem voltak meg a feltételei.

Hideg volt itt és setét, mint az éjszaki sarkok féléves éjszakáin.³

¹ *Ungarisches Magazin*. IV. 486. 1.

² *Tudományos gyűjtemény*. 1836. VII. 44. 1.

³ A fentebbi adatokra nézve lásd: *Ungarisches Magazin*. IV. 478—490. II. — SALAMON F.: *Török hódítás*. 240. s köv. II.

II.

A páрмаi követ 1660-ban, Nagyvárad elestekor, emlékezhetünk rá, azt a jelentést küldte hazájába, hogy már most nyitva az út a törökök előtt akár Lengyelország megrohanására is. És a követ nem csalódott.

IV. Mohammed zultán 1672-ben százötvenezeri sereggel rohanta meg Lengyelországot és győzött, de a következő 1673 és 1675. években kegyetlen vereséget szenvedett. És ezzel a török hódítás szerencse-csillaga hanyatlóra fordult. Ezt azonban akkor mindjárt még nem gondolta senki, legkevésbé maga a török.

A húsz évre kötött vasvári béke 1684-ben járt volna le; de már 1683 elején végig nyilallott Európán az a hír, hogy Drinápolytól egy roppant török hadsereg gyülekezik.

Hová fog ez lecsapni?

Magyarországon már nem volt Hunyadi, sem Zrinyi, sem Jurisics, hogy saját testével fedezze előre Európát. Sőt odáig kelle jutnunk, hogy Tököli, a hős kurucz vezér, szövetségese volt a hódító töröknek. A hadjárat célja tehát, túl Magyarországon, vagy Német- vagy Lengyelország lehetett.

Ekkor az történt, ami jelen évszázadunk elején Napoleon ellenében. A közös veszély egyesítette a hatalmakat. A római császár szövetségre lépett a bajor, szász és más német fejedelmekkel, és a lengyelek hős királyával. Szövetségekre akkor is Waterloo következett, melynek Blüchere Szobieszki János lengyel király vala.

Kara Musztafa nagyvezér 250 ezeri seregével Bécs megvételére indult, s a híres császári város hat heti vívás után már-már hatalmába jut, ha a hős lengyel király huszonhat ezeri seregével meg nem érkezik.

Bécs felszabadult. Falainál a roppant török tábor összetört, hogy soha többé legyőzhetetlen ne legyen.

A következő 1684 márczius 5-ikén I. Lipót, mint az örökös tartományok ura s Magyarország királya, véd- és dacszövetséget kötött Lengyelországgal s Velenczével, hogy a töröktől dicsőséges és állandó békét csikarjanak ki. Megnyerték a pápát, XI. Inczét is, ki keze s védője lőn a szövetségnek.¹ De hozzá tehetjük, hogy éltető lelke is. Nemcsak erkölcsi súlyt kölcsönze annak, hanem saját kincstárából és még inkább főpapi kegyelmi tényei által előteremté a hadviselés ismeretes három kellékét: a pénzt.²

Ettől kezdve a török részéről bátorság, vitézség, erőfeszítés, — mind nem használt semmit. Bekövetkezett nála is az az állapot, melyben — a példaszó szerint — hanyatt esik az ember s még akkor is az orrát töri be.

A törökök lépésről-lépésre szorultak vissza. Esztergom, Vác, Pest, Érsekújvár egymásután estek ki kezéből.

Majd utól érte őket a hadviselés legnagyobb veszedelme is: hibát követek el. Kudarczaikért bűnbakot keresve, Tököli Imrét, a népszerű kurucz királyt, elfogták és vasra verték. Ezt 1685 október 15-ikén, fensőbb parancsra, Ahmed nagyvárad basa cselekedte,³ és ez Nagyvárad sorsára éppen oly elhatározó befolyással volt, mint huszonöt év előtt II. Rákóczi György halála.

★

Száz ötven éve mult már ekkor, hogy János király szövetségelt a törökkel, azzal a rettenetes ellenséggel, ki ellen Anjou és Jagello királyaink, a Hunyadiak annyit küzdöttek. De hát nemzetiségünk, állami függetlenségünk forgott veszélyben, s a török azt ígérte, hogy megvédelmezi. Természetellenes volt a szövetség, amellet sok vér, sok köny tapadt hozzá; meg is vert az Isten érette bennünket.

A török a szövetségesét először kirabolta, azután rabjává tette.

1—2 KÁROLYI A.: *Buda és Pest visszavévése*. 2. 99 s köv. II.

3 ANGYAL D.: *Thököly Imre*.

És mégis, száz ötven évi csalódás után is, még mindig akadtak, akik bíztak benne.

Azonban most, hogy megcselekedte, amit magyar fejedelemmel még nem tett, — hogy Tökölit vasra verette: a leghevesebb török-barátok szemei is megnyíltak.

A török is hamar belátta hibáját, hogy Tököli elfogatása által saját kezét vágta le, hogy annál kevésbbé legyen képes megvívni a keresztényekkel.¹ Sietett is Tököli szabadon bocsátásával jóvá tenni hibáját; de már késő volt.

A kurucz ezredek s kapitányok: Szűcs János, Deák Ferencz, Petneházi Dávid hadaikkal együtt, mintegy tizenhét ezeren,² hűséget esküdtek a magyar királynak, s hűségökben azután, Tököli minden ígéreteinek ellenére is, végig megmaradtak.

Petneházi Dávid háromezernyi hadával csatlakozott Caraffa császári tábornokhoz, kinek négyezer főnyi német hada volt, s a következő 1686 február 9-ikén Szent-Jobb vára vívásához fogtak.³ Ezzel megnyitották azt a dicsőséges s a törökök hatalmi állására nézve végzetes hadjáratot, mely még abban az évben Buda várát is felszabadította másfél százados rabságából.

★

Szent-Jobb várában ötszáz főnyi török őrség volt. Eleintén eléggé emberkedett, a megadásról hallani sem akart; de amint a vár felett emelkedő magaslaton, az apátság egykori helyén, működni kezdtek a faltörő ágyúk, s egy bomba a vár lőporos tornyát felrobbantotta,⁴ Nagyvádról pedig segítség még másnap, de harmadnap sem érkezett: szabad elvonulás kikötése mellett feladta a várat.

A hely tehát, melyet Szent-István és Szent-László királyaink

1—2 KÁROLYI Á.: *Buda és Pest visszavívása*. 116—122. II.

3 Egy egykorú, 1686. február 16-ikán kelt levél szerint (*Török-magyarokori államokmánytár*, VII. 148. l.) Caraffával Szent-Jobb alatt húszezer ember lett volna, de ez kétségtől csak nagyított hír volt.

4 E sorok írója még látott egy szét nem robbant bombát, mely a szent-jobbi vár alatti kertek földjéből került elő. — *Monum. Vaticana H. Series II. T. II. 45. l.*

emléke szentelt meg, s mely Biharvármegyében utoljára esett a törökök hatalmába, — legelőször szabadult ki onnat.

Hogy a nagyváradai törökök mit sem tettek megtartása végett, s hogy még akkor sem mozdultak meg, mikor Petneházi Dávid és Mercy császári tábornok a Szent-Jobba vetett magyar-német őrséggel magát Nagyáradot is megütötték¹: ez legtermészetesebben félelemre, vagy hadi kifejezéssel: panik-ra lett volna magyarázható; de a mieink erre akkor még gondolni sem mertek. A török hadsereg százados győzelmei mintegy ígézet alatt tartották a kedélyeket. Pedig már ekkor Konstantinápolyban nyilvános imákat, ünnepies processiókat tartottak Allah haragjának megengesztelése végett.² Ott tehát már sejtelmével bírtak a közelgő veszedelemnek.

Ezt azonban Biharvármegyében még nem tudták; azért Szent-Jobb megtartásában sem igen bíztak. Hogyan is bízhattak volna, mikor Nagyvárad s azon alul Papmező, Szalonta, Boros-Jenő, Gyula és az országnak több mint fele még mindig török kézen volt.

De pár hónap mulva, szeptember 2-án, felszabadult Budavára, s utána csakhamar Szeged és Eger, amint már előbb Szolnok, Szarvas, Arad, hol szintén a hűségre tért kuruczok tüntették ki magokat vezérökkel, Petneházi Dáviddal.³

A vasgyűrű, mely Nagyáradot körülszorítá, megpattant. Biharvármegye fellélekzett; szertebujdosó nemesei megmozdultak.

1687 szeptember 22-ikén összegyűltek Szent-Jobbon s követeiket küldének fel Pozsonyba, hogy főispánt kérjenek. A követei: Fodor György és Komáromi János voltak.⁴ Ez utóbbi talán éppen fia azon belényesi Komáromi Ferencznek, ki Rákóczi György lengyel hadjáratakor szintén tatár rabságba esett, s onnat

¹ KNAUZ N.: *Buda ostromához*. 101. l.

² Cseréy Mihály *históriája*. 171. l.

³ KÁROLYI Á.: *Buda és Pest visszavévése*. 120. l. — Ugyanitt Petneházi jellemzésére nézve felette érdekes részletek olvashatók.

⁴ *Kismartoni herczegi főlevéltár*: 1687-iki csomag.

kiszabadulva, Nagyváradi 1660-iki vívásakor a kapubástya egyik védelmezője volt.*

Ekkor már ki volt hirdetve október 18-ikára az a nevezetes pozsonyi országgyűlés, mely a magyar nemzetnek két ősi joga: a szabad királyválasztás s a fegyveres ellenállás joga felett döntött.

Az országgyűlésen jelen volt Benkovics Ágoston váradai püspök is. Deczember 9-ikén, I. József, ifjabb király, koronáztatásakor I. Lipót császár és király balján Benkovics püspök állt, míg jobbja felől Korompai Péter, nyitrai püspök és kancellár foglalt helyet.**

Tudnunk kell ugyanis, hogy bár 1556 óta püspök nem lakott, nem lakhatott Nagyváradon, de azért nagyváradi püspök mindig volt. A katolikusoknak erős a hitök, a magyaroknak erős a jogérzékök. A vallási viszályok s a török dúlás közepett is hittünk egy jobb jövőben s e jövő végett igyekeztünk megőrizni a jogfolytonosságot.

Ezért Magyarország apostoli királyai mindig neveztek ki váradai püspököket s a római szentszék megerősíté azokat.

Igy történhetett meg, hogy amikor Biharvármegye két követe Pozsonyba ért, ott találta a váradai püspököt. A két követ kétségtől protestans férfiú volt, de Kemény János is az vala, mindemellett mennyire sietett felkeresni Nagyszombatban a nagy katolikus főpapot, Pázmán Pétert, és mennyire örültek egymásnak! De a két követ, mint tudjuk, vármegyéje nevében főispánt keresett, a váradai püspökről meg tudta, hogy az Biharvármegyének örökös főispánja

Felette érdekes vonás az a váradai püspökök történetében, hogy közölök már hárman hozták vissza Szent-István angyali koronáját Magyarország felséges urának. Vitéz János 1463-ban Német-Ujhelyből, Frater György 1551-ben Kolozsvárról, Pyber János

* SZALÁRDI J.: *Síralmas krónika*. 539–540. II.

** *Budapesti egyetemi könyvtár*: Cseles gyűjt. VIII. 79. I.

1621-ben Kassáról Bethlen Gábortól. S a három váradi püspök közül mindjárt az első, Vitéz János, Hunyadi Mátyás királynak éppen koronáztatásakor azt a kitüntetést nyerte, hogy a király őt és püspökutódait Biharvármegye örökös főispánjává tette.

Biharvármegye kérelmének teljesítése tehát még személyi nehézségekbe sem ütközött. Négy hét múlva a pozsonyi országgyűlés bezárása után, 1688 február 24-ikén Benkovics Ágoston váradi püspök kinevezése a bihari főispánságra alá volt írva.¹

*

Benkovics Ágoston váradi püspöknek, mint Biharvármegye ekként kinevezett főispánjának első dolga volt, hogy a vármegye tisztujító, vagy helyesebben újra szervező gyűlését ugyanazon 1688 augusztus 30-ikára összehívta Szent-Jobbra.

Az a föld, ahol Bihar vármegye keresztény műveltsége először fogamzott meg, — az lőn bölcsője Biharvármegye ujjaszületésének is.

A szent-jobbi ős apátságot ekkor a Homonnai Drugethek fejedelmi nemzetségének utolsó férfi sarjadéka, Bálint bírta. De csak jogilag bírta, tényleg nem.

Biharvármegye nagy szülöttje, Pázmány Péter érsek, méltatni tudta a történeti adatok becsét is. Sőt a magyar történetnyomozás úttörőjévé szegődött. Levéltári kutatásai alapján összeállította egyebek közt a régi, legnagyobb részt már megszűnt, magyar apátságok és prépostságok névsorát.² Hogy pedig azok emlékét a hozzájuk fűződő jogokkal együtt annál biztosabban megőrizze: legmagasabb helyen kieszközölte, hogy az apátságok és prépostságok, ha mindjárt csak pusztá czímök maradt is fenn, érdemes egyházi férfiaknak adományoztassanak.³

Így lőn fölelevenítve Biharvármegye két előkelő, királyi ala-

¹ Az eredeti oklevél a váradi káptalan levéltárában.

² *Acta et Decreta Synodi Dioec. Strigon.* 1929. év.

³ FRANKÓI V.: *Pázmány Péter.*

pítású, de rég megszüntetett monostora is, tudniillik a szent-jobbi apátság s a várad-előhegyi prépostság. Ezt még 1618-ban Tolnai István tárczafeői főesperes, egri kanonok nyerte el;¹ ellenben szent-jobbi apátot csak 1673-ban találunk, és ez a már említett Drugeth Bálint volt. De még ekkor is úgy az apátság, mint a prépostság, csak pusztá cím vala.

Szent-Jobb 1686-ban visszakerülvén a töröktől, fegyverjogon királyi birtok lett, s mielőtt az apát birtokába vehette volna, ki kellett váltania a kincstártól. Erre pedig még nem volt sem elegendő idő, sem eléggé kedvező körülmény.

Így történt azután, hogy amikor Biharvármegye nemesei az új főispán hívására Szent-Jobbon megjelentek: ott nem fogadta őket, ősi szokás szerint, a szent-jobbi apát. Drugeth Bálint messze, a Báthori Erzsébet gyászos emlékéről nevezetes Csejten lakott s ott fejezte be kevéssel ezután, 1691-ben, még ifjú életét, magával vivén a sírba fényes multú családját.²

Szent-Jobb várában csupán katonaság volt: száz puskás német, kétszáz hajdú s néhány huszár.³ Ezek védelme alatt nyílt meg közel harmincz évi szünetelés után Biharvármegye első közgyűlése.

Megérkezett már Benkovics Ágoston püspök-főispán is.

1556 óta ekkortörtént először, hogy Nagyvárad püspöke a saját egyházmegyéjében nyíltan, ünnepiesen megjelenhetett. Száz harmincznégy év alatt tizennégy püspök-előde várton-várta e napot: de csak ő, a tizenötödik utód érhetette ezt meg!

A gyűlésben először azt a királyi levelet olvasták fel, mely a vármegyével az új főispáni kinevezést tudatta, s a rendeket tisztelet és engedelmességre intette iránta. Ezután Szirmay István, országbirói ítélőmester s ezúttal királyi biztos, felolvastatta Ben-

¹ *Királyi könyvek.* I. 264. 1.

² *Br. Sennyey-család levéllára.*

³ *Tudományos gyűjtemény.* 1836. 18. 1. — Egy másik, de nagytani szerető forrás szerint: 300 magyar, 300 német gyalog és 100 magyar lovas. *Török-magyarokori állománytár.* VII. 147. 1.

kovics kinevező oklevelét, átvette tőle a hűségi esküt, mire a rendek vállaikra emelték, ősi szokás szerint, az új főispánt s körülhordozák.

Következett a tisztikar megválasztása. Az alispánságra három jelölt volt: Budai István, Baranyi Mihály és Rácz Mihály. Egészen új nevek.

Biharvármegye régi urainak nevei másképpen hangzottak. De ezekben nagy változás történt. Az Ártándi, Bocskai, Pázmány, Telegdi, Zólyomi stb. családok kihaltak. A Csákiak, Toldiak elköltöztek: azok a Szepességre, ezek Erdélybe. A Nadányiakból egy volt itthon: János, nagy-bajomi pap, az író, a szerencsétlen Gergelynek fia.

De a régi Biharvármegye sem volt többé; az új vármegyéhez illettek az új nevek, új emberek.

A három alispáni jelölt közül a két első: Budai és Baranyi, választatott meg évi kétszáz forint fizetéssel s utánok a többi tisztviselő.*

A vármegye azonnal megkezdte működését. Első teendőinek egyike azon hadtestnek élelmezése volt, mely már ekkor Nagyvárad és Szent-Jobb között Diószegen, Félegyházán, Szent-Imrén, tehát a Berettyó jobb partján táborozott,** s míg hátával a vármegye felső részeit fedezte, maga előtt a nagyváradi törökök mozdulataira figyelt.

* *Biharvármegye jegyzőkönyve.* 1688.

** *Török-magyarokori állam-okmánytár.* VII. 147. 1.

NAGYVÁRAD VISSZAVIVÁSA.

A hadsereg, mely Budavárát visszavívta s a török hatalom megtörésére vállalkozott, nem csupán németekből állott. A szent szövetség feje, XI. Incze pápa, kihirdeté V. Pius pápának kereszt-háborúra hívó bulláját s megnyitá a keresztény anyaszentegyház lelki kincstárát mindazoknak, kik e háborúban személyesen vesznek részt vagy pénzbeli áldozatokkal járulnak hozzája. És a kereszténység atyjának hívó szavára kardot kötöttek a keresztény nemzetek leglelkesebb fiai. Talán az a gondolat is vezérelte őket, hogy — mint egy későbbi nemeslelkű író mondá — hogy leróják tartozásukat azon «áldott nemzet» iránt, mely annyi ideig hullatta véré a keresztény nyugat védelmében. Így történt, hogy olaszok francziák, de még spanyolok, angolok, skótok is csapatosan jöttek Magyarországba; többnyire nemesek, bárók, grófok, herczegek, kiknek családjában még élt a hagyomány, hogy ősök egykor a szentföldön ontották véréket.*

Ezért azután azt a véres küzdelmet, mely hazánkban a török ellen folyt, az egész keresztény világ annál részvevőbb figyelemmel kísérte. Sok édes anya várta innet vissza fiát, sok hitves férjét.

Rómában a Via Flaminia 138. számú háza kapujának két oldalán ma is ott áll, a falba illesztve, egy-egy feliratos márványtábla. Mind a kettőt 1686-ban illesztették oda s tulajdonképpen a Tiberis vizének, mely abban az évben kiöntött, a magasságát jelölték meg velök, amint az minálunk, Nagyváradon is szokás. Felirataik azonban a szokottnál sokkal többet mondanak. Az egyik szép versekben azt mondja, hogy kiáradt a Tiberis, de hozzá teszi, hogy

* KÁROLYI Á.: *Buda és Pest visszavívása*. 182—184. II Sokat név szerint és kegyelettel megemlít közölők.

Budavára visszavívása feletti örömében ugrott ki medréből. A másik táblán pedig szintén versekben így szól: Eger, Eszék, Székesfejérvár, Belgrád visszafoglalván; de, Tiberis, ha mindig így fogsz örülni, a hányszor a törököt megverjük, akkor végre kiöntesz bennünket, mint az ürgét.* Maga az európai sajtó meg éppen oly érdekes, mint halás tárgyat talált a küzdelemben s annak színterét, személyeit s eseményeit a legkülönbözőbb nyelveken s írásban és képekben sietett megismertetni.

Így keletkezett több olyan rajz, mely hazánk várait, városait, köztök Nagyváradot is, éppen a török foglalás idejéből mutatja. Azonban sok köztök a képzeleti mű. A sajtó már akkor is élelmes volt; inkább akart lenni érdekes, mintsem igaz.

Nagyvárad e korbeli képeinél, ha mindjárt királyi érmeken fordulnak is elő, szem előtt kell tartanunk azt a nagy változást, melyen Nagyvárad épületei keresztülmentek. A mely képek még a XVII. század második felében is úgy mutatják Nagyváradot, hogy a várban két vagy éppen három tornyú egyház áll, s a városban is szerte tornyok, magasabbnál-magasabb épületek emelkednek: azok nem hű képek. Nagyvárad efféle épületei, mint részben itt, fentebb is láttuk, már a XVII. század első felében sem léteztek.

A vár s a belváros terjedelme s védműveinek alakja még a régi volt, amint azt az 1598-ik rajz mutatja.** A vár, mint napjainkban is, ötszegletű, minden szegletén egy-egy hatalmas bástya-

* A kapu bal oldalán:

Devicta Buda exultans et Thrace fugato
Huc Tyberis fluctus extulit usque suos
Dic VI. Novembris MDCLXXXVI.

A jobb oldalon:

Agria et Esseghium, Regalis vincitur Alba,
Belgradum captum est, o Tybri! quid facies?
Lætitiæ iam parce tuæ: demergimur omnes,
Si quoties Turcas vincimus, ipse redi.

** *Ortelius redivivus* című munkában s onnat lefényképezve A váradi püspökség története. III. 308. l.

val, s a falak körül mély és széles árok, melybe vizet a Körös és Pecze szolgáltatott. A vár belső, emeletes házai, a vár alakja szerint, szintén öt oldalra s egymással összefüggőleg épültek, minél fogva valóságos belső várat (reduit) alkottak. A belvárost szintén kőfal kerítette, oldalain tornyokkal, s a Körös és Pecze vize folyta körül. A külvárosok közül a Körös bal partján Velence s a jobb parton Olaszi még szintén megvoltak, sőt ez utóbbit belevonták a vár megerősített vonalába. Palánkkal vették körül.

Palánknak nevezték az olyan helyet, melyet czölöp- vagy sövénykerítés vett körül s a kerítésen kívül árok, de víz nélkül. A palánk kisebb, portyázó csapatok ellenében védelmet nyújtott; de a nagyobb erőnek rendesen hatalmába esett.

Vannak olyan képek e korból, melyek Olaszit is úgy mutatják, hogy kőfal veszi körül s a kőfalon lőrészek és öt kisebb bástya. De Badeni Lajos őrgróf, ki, mint meglátandjuk, jól ismerte Nagyvárad védműveit, határozottan azt mondja egyik hadi jelentésében, hogy Olaszit földdel töltött palánk keríti s eléggé nagy, de nem áthághatatlan árok.* Vize az ároknak, minthogy a Körösnél sokkal magasabban esik, nem volt, legfeljebb néha napján, mikor a Párispataka megáradt. Különben ez a palánk a mai Nagyhíd táján, a Körös partjáról indult ki, az Országút mentén a Párispataka hídjáig vonult, holott a város egyik kapúja, az egykor úgynevezett Szent-Egyedkapúja emelkedett. Innet azután, mindenütt a Párispataka bal partján húzódott ismét a Körösig, melyet a mai Garasoshíd táján ért el.

Hány főre rúgott ekkor Nagyvárad török őrsege? arra nézve eddigelé még nem kerültek elő az adatok. Annyi bizonyos, hogy legalább ezer nyolczszáz fegyverest számlált, s e szám utóbb még emelkedett.** Úgy a várfalak, mint a városi erősítések a legjobb

* A Nagyvárad melletti táborból 1691. okt. 18. *Bécsi császári hadi levéltár.* 1691. 10. 6. — *Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs. Neue Folge.* III. *Kriegs-Chronik.* III. 140. l. Olaszi körül szintén csak földműveket és száraz árkot említ.

** A vár feladásakor, 1692-ben, az életben maradt fegyveresek még mindig kétezeren voltak. Lásd alább.

állapotban valának s kellően felszerelve egy hosszabb vívás idejére is. A vár falain 22 kisebb-nagyobb mozsár s 50 érczágyú állott, köztök olyan is, mely egy lövésre hét golyót röpített ki. E mellett lő- és élelmi szer bőségesen.*

*

Az a figyelő hadtest, mely 1688-ban, mint láttuk, Nagyvárad felett, Félégyházánál táborozott, — a következő év tavaszán megmozdult.

Szalonta alatt, a Fekete-Körös jobb partján, esik Bátor. Ma igénytelen falu, de hajdan monostoros hely, utóbb a hős Toldi nemzetség egyik erős vára, melyet a középkori szokás szerint, az elhagyott monostorból alakítottak át.

A batori vár, mint említők, Boros-Jenő eleste után szintén török kézre került. 1689-ben is egy török basa őrizte volna néhány század magával, de nem nagyon. Azt hitte, hogy nincs mitől tartania, mikor körülötte Boros-Jenő, Gyula, Szalonta, Belényes, sőt Nagyvárad is rakva volt török vitézekkel.

De mint napjainkban az úgynevezett távgyaloglás, vagy távlovaglás, úgy történetünk korában a török és magyar határszélen, vagy mint akkor nevezték: a végeken igazi katonai élet divatozott. Balassa Bálint, a XVI. század e megtettesült költő-katonája egy lendületes költeményben el is dicsekedik vele, hogy nincs «*szébb dolog a végeknél.*» Annak a dolognak a szépsége pedig abban állott, hogy ott a határszélen úgy a magyarok, mint a törökök igyekeztek minél többször kifogni egymáson, ami a fürgébb, vállalkozóbb s a földnépe által támogatott magyarságnak inkább is sikerült.

Így történt egyebek között a következő eset. Az említett félégyházi táborban megtudták, hogy a fekete-batori basa mulatság okáért Boros Jenőbe ment s a várőrségnek is nagy része adószedni jár a vidéken. Csak ez kellett a félégyházi táborban levő

* E számokat a források egymástól eltérőleg közlik; itt a *Theatrum Europaeum*. XIV. 239. l. adatai állanak.

hajduknak. Azonnal megindultak Fekete-Bátor felé. A várat meglepték, el is foglalták szerencsésen. És száz ötven hajdúnak volt annyi bátorsága, hogy ott mindjárt megvesse lábát és farkasszemet nézzen a köröskörül fenyegető ellenséggel.

Ekként már Nagyvárad déli oldalán is egy jelentékeny pont a keresztények hatalmába került. Jelentékenysége pedig leginkább abban rejlett, hogy Nagyvárad egyenes összeköttetését a jenei, gyulai törökökkel elvágta. Ezzel elérkezettnek látták az időt, hogy közelebb férkőzzenek Nagyváradhoz. És megindultak feléje, de egyelőre nagyon is közel találtak menni hozzá, aminek azután éppen olyan dicsőséges, de egyszersmind szomorú vége lett, mint Rákóczi László fentebb említett támadásának.

*

Nagyvárad alatt külön táborba szálltak a németek, külön a magyarok. Így inkább biztosítva látták magokat a meglepetéstől s könnyebben megsegíthették egymást, két tűz közé fogva a támadó ellenséget.

A magyar hajduk ezeres kapitánya Tunyogi Sámuel volt, azelőtt szintén egyike a bujdosó kuruczoknak. 1689 július 3-ikán vígan dolgozott hajdúival táboruk körülárkolásán, amikor egyszerre 1200 török a várból rajtok ütött. A támadás oly hirtelen történt, hogy a német táborból meg sem segíthették őket. De — mint az egykorú tudósító írja — a hajdúk «német segítség nélkül is keményen viselték magokat, de nem győzhettek».¹ Elvesztettek négy zászlót s hadnagyaik közül is öt esett el,² köztök Nadányi Mihály s a zászlótartó, Rác Izván. Csata után hatvanhat halottjokat hordták «egy halomba» s temették el itt városunk mellett «egy hegynek oldalába». Sajnos, hogy forrásunk nem nevezi meg a hegyet, mely sírjokat őriz s melyre oly méltán tehetnők le ma koszorúnkat! De a törököknek is nagy veszteségek voltak: az egykorú hír szerint, négyszázan estek el közülök.³

¹⁻³ Bercsényi Miklós levelei hg. Eszterházy Pál nádorhoz Eperjesről 1689. július. *Kismartoni hercegi főlevéltár*: Rep. 72. 23. 39.

A nap legnagyobb, pótolhatatlan vesztesége azonban maga Tunyogi ezredes volt. Ő is, mint Rákóczi László, nem férfias párvíadalban lelte halálát, hanem messziről, orozva, egy álnok golyó fúródott testébe s egy óra múlva végsőt lehelte. Temető helyéről csupán annyit tudunk, hogy «a kő-hídnál setét boltba tétetett», de hogy hol volt az a kő-híd? arról nem értesülünk.

Halála általános részvétet keltett, egy szívben, menyasszonya szívében pedig nagy fájdalmat. A menyasszony Biharvármegye egyik ős nemzetségének virága, Toldi Erzsébet volt. Hét év óta jártak már jegyben; katona embernek nem kedvezett akkor az idő a családalapításra. Toldi Erzsébet menyasszonyi koszorúja is egyszerre gyászfényűvé változott. Özveggy lett, mielőtt asszonynya lehetett volna. Mindez a körülmény csak még inkább nevelte Tunyogi hősi halálának költőiségét. Meg is szólalt felette a költészet múzsája, s még abban az évben kikerült a lőcsei nyomdából egy «Szép ének az híres, nevezetes, nemes, nemzetes és vitézlő Tunyogi Sámuelről, urunk ő felsége hív, ezeres kapitányáról».*

*

A július 3-iki kitörésnek a várívó seregére nézve annyi haszna mégis volt, hogy azontúl éberebb lett s még szorosabban zárta körül Nagyváradot. Ennek ismét az az eredménye lett, hogy Nagyváradon az élelmi szerek napról-napra jobban fogytak, a nép s az őrség a következő 1690. év elején már szükségét látott s a vár átadását sürgeté.

Eközben, augusztus 21-ikén, megtörtént, hogy a törökök szövetségese, Tököli, Zernyestnél fényes győzelmet vívott ki, aminek hírére sikerült bejuttatni Nagyváradba azon izenettel, hogy rövid időn segítségök érkezik.** Ezen, mint akkor mondák, szívet kapott a török, s tartotta magát emberül, kivált miután egy erős segítő

* Egyetlen ép példánya, melyet még SZABÓ KÁROLY nem ismert, a *budapesti tud. egyetem könyvtárában*: R. M. K. 164.

** *Bécsi császári hadi levéltár*: 1690. 10. 3.

csapatnak csakugyan sikerült keresztúltörnie az ostromzáron s bejutnia Nagyváradba.¹

Így telt el ismét egy hosszú év, hosszú egyaránt úgy az ostromlók, mint az ostromlottakra nézve, melynek egyhangúságát csak az egymáson való kapdosással tették némileg változatossá.

Lipót császár és király nagyobb hadtestei, melyek a nagyváradi ostromzárt valóságos ostrommá teheték volna, egyebütt valóban elfoglalva. Részt nyugaton a francziák ellen, részt délen a törökök ellen.

Így érkezett el 1691 augusztus 19-ike, a zalánkeméni győzelem napja, melyet Badeni Lajos őrgróf vívott ki a törökön, s melylyel megnyitotta az utat Magyarország teljes felszabadításához.

A következő hónapban Nagyvárad visszavívására indította el seregét.

*

Badeni Lajos Vilmos őrgróf ismert, rokonszenves alakja történelmünknek. 1691-ben még legszebb férfikorában, nem volt negyven éves, telve munkakedvvel, nemes ambícióval, s a mi még ritkább, ambíciójának megfelelő volt a képessége, sőt a szerencséje is. Már Budavára visszavívásánál döntő szerepet vitt, s mint az egykorú nyilatkozat mondta róla: tábornok volt és altiszt egyszerre.² Később pedig és méltán «a török-verő» nevet vívta ki.

Zalánkeméni győzelme után, mintha attól tartott volna, hogy az egyszer üstökén megragadt szerencsét el találja szalasztani: sietett új babérok után.

Szeptember 10-ikén a fő hadsereggel már Szolnoknál volt, de mert táborában a láz, vagy mint az egykorú tudósítás mondja: a magyar betegség nagyon elharapódzott: itt időzött közel három hétig.³ Később elég oka is lőn megbánnia ezt az időzést.

¹ Tudományos gyűjtemény, 1836. évf. VII. 33. l.

² KÁROLYI Á.: *Buda és Pest visszavívása*. 158. 284. s köv. ll., hol az őrgróf találó jellemzése, valamint szép arcképe is megvan.

³ Ettől kezdve a következő hadi tudósítások a bécsi cs. és k. hadi levéltár kéz-

Szeptember 29-ikén végre megindult Szolnokról.

Október 2-ikán a Hortobágy vizéhez ért, de csak a lovassággal, mert a gyalogság nem birt vele lépést tartani s egy napi járó földdel utána maradt. Itt a Hortobágyon először is hidat kelle verni, ami csak másnap készült el. Akkor azután lovasság, tüzérség szerencsésen át is költözött rajta.

Innét Szoboszlón keresztül október 5-ikén Bagosra ért. Itt kereste fel őt fényes kíséretével a lengyel királynak egy követe, kit — az egykorú tudósító szerint — az őrgróf nagyon udvariasan fogadott; de hogy a követ mi ügyben járt nála? azt nem mondja. Nem lehetetlen, hogy éppen Tököli Imre ügyében, ki iránt az épp oly nemes, mint hős lengyel király melegen érdeklődött. Bagoson pihentette seregét még másnap is, s ekkor kapta a hírt Erdélyből, hogy Tököli Heissler tábornokot, kit Zernyestnél elfogott volt, katonai szavára szabadon bocsátotta.

Október 7-ikén Nagy-Létánál, 8-ikán pedig Pocsajnál, a Berettyó jobb partján állott. Itt ismét hidat kellett veretnie, amivel s az átszállással eltelt a következő nap is. Ugyanitt két ezred dragonyos, a Schlick és Heissler-féle, csatlakozott hozzája.

Október 10-ikén a lovassággal már Biharon volt, egy mérföldnyire Nagyváradtól. Itt maradtak másnap, 11-ikén is, részint hogy pihenjenek, részint hogy bevárják a gyalogságot, mely déltájban meg is érkezett. De az őrgrófnak nem volt maradása. Égett a vágytól, hogy láthassa a tért, mely dicsőséget vagy, úgy lehet, halált fog termeni számára. Pár ezer lovassal elindult a vár s a környék megszemlélésére.

A vár fokán, amint megpillantották: a katona fülének legkedvesebb muzsikaszóval, ágyútűzzel fogadták őket. De a törökök még másképpen is kimutatták, hogy tudják: mi a katonai tisztesség-

irati osztályából merítvék. *Schriften-Abtheilung. K. u. K. Kriegs-Archiv. 1691. Der kaiser. Armée Feldzug anno 1691. Unter dem Commando . . . des Herrn Margrafen Ludwig zu Baaden Durch den . . . General Quartier-Meister und Obristen Herrn Tobiam von Hasslingen. 161 s köv. II.*

ges fogadás. Egy lovas csapatjuk azonnal megjelent a vár kapuján s az őgróf szerte portyázó csapataival összemérte kardját. Emberhalál nem történt, de a becsületnek elég volt téve.

Még ugyanaz nap este megérkezett Biharra Voudemont herczeg a Szolnokon visszamaradt nehéz ágyúkkal s néhány száz szer kőr lőszerezal ezer lovas kíséretében.

Másnap, október 12-ikén, megkezdődött az egész tábor felvonulása Nagyvárad megszállására. A sort néhány ezred lovasság nyitotta meg gr. Styrumb tábornok vezérlete alatt. Utána jött a többi lovasság, gyalogság, tüzérség. Még aznap a Körös jobb partján emelkedő magaslatok egyikére felvontak két mozsarat s néhánynt ágyút is megszólaltattak.

És ameddig e hangok elhatottak: a földnépe felemelte fejét, arcza megvidámult, mint tavasszal a természet az első égzengésre.

*

Van e kornak egy legendás alakja is, mert melyik hadjáratnak nincs olyan, akiről csodadolgokat ne regélnének? Ez a mi alakunk egy szegény Ferencz-rendű szerzetes, akit Tüzes Gábor név alatt a nép ma is emleget. Valami átható, elolthatatlan tűzi anyagot talált fel, melyet Buda, Esztergom s más várak vívásánál is sikeresen használt: ezért ruházták rá a Tüzes nevet. De egyéb műszaki ismereteinek is kellett lennie, mert a tüzérség főnökének is megtették.*

Október 12-ikén, tehát amely nap a megszálló sereg Nagyvárad alá vonult, este felé megérkezett ugyanoda Tüzes Gábor is az ő tűzi szereinek — mint tudósításunk mondja — nagy mennyiségével. És másnap, október 13-án, már nemcsak a vár és város ágyúztatása folyt tovább, hanem az égő anyagok szórása s az ostrom elrendezése is kezdetét vette.

* *Századok.* 1882. évf. X. füz. THALY KÁLMÁN közleménye. — NÉMETHY LAJOS. — KÁROLYI Á.: *Buda és Pest visszavívása.* 308. l.

A gyalog ezredek közül tizenkét zászlóaljat Barfuss és gróf Stahremberg tábornokok alatt az Olaszhoz legközelebb eső két völgybe, tehát a mai Kálvária-hegynék innenső és tulsó oldalán, szállítottak táborba, s 1500 emberrel megkezdték a futóárkok hányását.¹ Olaszi említett Szent Egyed-kapujának ellenében, némelyek szerint a Szent István —, de tán inkább a mai Kálvária-hegyen egy ágyútelepet állítottak fel tíz ágyúval és két mozsárral; az Olasziba vezető úttól jobbra egy földvárat² emeltek hét ágyúval, s a kettő között közlekedő vonalat húztak. Hat nehéz ágyúval azonnal meg is kezdték a tüzelést Olaszira; de az ellenség sem maradt adós: ágyú- és puskatűzzel felelt vissza.

Még a nap folyamán vették azt az örömdetes hírt, hogy Molnár ezredes az ő hajdúival szerencsésen bevette a belényesi várat és palánkot.³

A következő éjjel közelebb tolták Olaszhoz a támadó vonalat, a földvár mellett mozsár-telepet állítottak fel s október 15-én folytatták a tüzelést Olaszira. A házak lángba borultak, a város kapuja romba dőlt, de a törökök a következő éjjel helyre állítottak mindent. Ugyanazon éjjel az ostromlók is az Olasziba vivő úttól balra egy új ágyútelepet állítottak fel.

Másnap (okt. 16.) azután már két oldalról lötték Olaszit s alkonyatkor Barfuss és Stahremberg Guidó tábornokok a fentebb említett gyalog zászlóaljakkal rohamot intéztek ellene. A rohanók között voltak a hajdúk is, tehát a magyar gyalogok, s mint tudósításunk mondja, szintén jól viselték magukat, létrákon hatoltak

¹ A *Der neuen eröffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung.* 580b l. csak 250 embert mond.

² Szándékosan használjuk e régi jó szót az új »zárt sáncz» vagy »sík erőd» helyett, melylyel a »Redout» jelentését akarják kifejezni.

³ »dass selbiger (Obrist Molner) mit seinem Heyducken das feindliche Schloss und Palanka Belliniesch glücklich erobert habe.» *I. h.* Magát Belényest, vagy a mellette emelkedő Fenes várat érti-e a tudósító? azt eldönteni nem lehet, annál kevésbbé, mert az a vár hol Béla —, hol Belényes várának is nevezetik; magában Belényesben pedig vár sohasem volt.

be a palánkba.¹ A törökök harczolva hátráltak s a Körös hídján keresztül a belvárosba vonultak. Így Olaszi kevés veszteség árán el lőn foglalva s az új ezredes, Arienzaga, három zászlóalj gyalogsággal lábát azonnal megvetette benne.

A következő két nap (okt. 17., 18.) Badeni Lajos őrgróf, serege nagy részével átkelt a Körösön, majd a Peczén is s Nagyvárad déli oldalán, a Rédey-kerten túl emelkedő magaslatokon ütött tábort. Éjjelre kirendelt ismét 1500 embert, kikkel új futóárkokat hányatott s a Körösnek úgy jobb, mint bal partján ágyútelepeket vettetett.² Ezzel be volt fejezve a vár teljes körülzárása s kezdetét vette a tulajdonképeni vívás.

Az utóbbi napon (okt. 18.) a gyulai törökökből egy csapat egész Nagyvárad alá elkalandozott s itt a legelőn néhány darab marhát összeterelve, azzal már ugyancsak igyekezett visszafelé. De a huszárok még jókor észrevették a csinyt: utánok eredtek s nemcsak a zsákmányt vették el tőlök, hanem még egy zászlajokat is elfoglalták, tizenhármat közülök elfogtak s vezéroknek, az agának, fejét is elhozták.

Meg kell említenünk, hogy mindazon császári lovas és gyalog ezredeket, melyek ez évben Badeni Lajos őrgróf parancsnoksága alatt hazánkban működtek, névszerint ismerjük,³ de csak

¹ «die Heyducken haben bei dieser Occasion das ihrige gleichfalls wohlgethan, und den Ort mit Leitern überstiegen.» *I. h.*

² *Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs. Neue Folge. III. Kriegs-Chronik. III. 140. 1.*

³ A gyalog ezredek ezek voltak: 1. Auersperg. — 2. Ötting. — 3. Lapazek. — 4. Herberstein. — 5. Houchin. — 6. Baaden. — 7. Arienzaga. — 8. Alt Stahrnberg. — 9. Arginto hét század. — 10. Taun négy század. — 11. Ogilri (?). — 12. Guido Stahrnberg. — 13. Salm. — 14. Nigrelli (hogy gyalog vagy lovas ezred-e? nincs megjelölve). — 15. Tingau. — 16—20. Brandenburg. — 21. Beck. — 22. Nehem. — 23. Zaki. — 24. Bielke. — 25. Anhalt. — 26. Pálffy. — 27. Hessen Darmstat (gyalog?). — 28. Leslie. — 29. Mannsfeldt. — 30. Heyster. — 31. Metternich hat század.

Lovas ezredek: 1. Passompierre. — 2. Herbeville. — 3. Heissler Dragoner. — 4. Schlick. — 5. Dünwald. — 6. St. Croix. — 7. Styrum. — 8. Neuburg. — 9. Hohenzoller. — 10. Castell. — 11. Caprara. — 12. D'Oria. — 13. Hoff Kür-

azon jegyzék alapján, mely az ezredek téli elszállásolásáról maradt fenn. Arról azonban, hogy ezen ezredek közül melyek vonultak Nagyvárad alá? a részletes kimutatás hiányzik. Így a vár vívására megjelent hadsereg teljes létszámát kimutatnunk nem is lehet. Csak általánosságban tudunk annyit, hogy Badeni Lajos őrgróf Zalánkeménről tizennégyezer emberrel indult el s hogy Pocsajnál két dragonyos ezred, mint láttuk, a Schlick és Heissler, csatlakozott hozzá.

Ezenfelül hajdúk vagyis magyar gyalogok és huszárok is valának vele, később még, mint meglátandjuk, ráczok is érkeztek. Azonban forrásunk úgy a hajdúk, mint a huszárokról még kevesebb részletességgel beszél; csak egy ezredesöket, Molnárt, említi s legfeljebb még bravourjaikról vagy vereségeikről szól. Forrásunk írója ugyanis a császári hadsereg főszállásmestere volt, de a hajdúk és huszárok, mint nem rendes katonák, elszállásolása nem ő hozzá tartozott, azért jegyzékébe fel sem vevé őket.

Eszterházy nádor, gr. Csáky István felsőmagyarországi magyar generális és más tekintélyes magyarok váltig ajánlgatták a bécsi kormánynak, hogy a király hűségére tért kuruczokból, e már harczedzett katonákból alakítson rendes ezredek; de hiába, a kormány nem bízott bennök. Pedig csak e vázlat során is többször láttuk, hogy a volt kuruczok vérök kiontásával is igazolták hűségöket.

Érdekes példánk van e tekintetben Heissler császári tábornokról, kivel még többször fogunk találkozni. Heissler 1686 elején alig pár száz némettel, de mintegy 1500 volt Tököli-párti magyarral a békésmegyei Szarvast őrzötte. A magyarok, hogy a

chen. — 14. Serau. — 15. Rabutin. — 16. Voudemont. — 17. Sachsengotha. — 18. Veterani. — 19. Gondola. — 20. Heyssler Courassier. — 21. Pace. — 22. Bolland. — 23. Carzianj. — 24. Richardi Frey Compag. (lovas?). — A tüzérségről csak annyi szó van, hogy téli szállásra Nyitra- és Trencsénvármegyékbe küldetett. A fentebbi neveket régi kéziratból másoltuk, azért egyes betűkben lehetnek hibák, de ezek a régi katonai Schematismusokból könnyen kiigazíthatók,

gyanúnak még árnyékát is elhárítsák magoktól, önkényt felajánlák Heisslernek, hogy még egyszer hűséget esküsznek. De Heissler azt nem fogadta el. Rá mutatott eddigi hűségök s vitézségökre és hozzá tevő: ha nem bíznám bennetek, bizony nem volnék most itt oly kevés némettel köztetek. És bizalmát később sem volt oka megbánnia: magyar katonái vakon követték mindenütt.*

De térjünk vissza Nagyvárad vívásához.

*

Október 19-ike csendes munkában telt el. Előbbre vitték a futóárkokat s tovább dolgoztak az említett két ágyútelep elkészítésén. Az egyik, az Olasziban levő, október 20-án elkészült s tizenegy darab nehéz ágyút állítottak fel benne. De ez a nap már nem folyt oly zavartalanul, mint az előbbeni. Volt meglepő eseménye.

Úgy kilencz óra tájban, reggel, riadalom támadt a táborban. A szomszéd erdőből, kétségkívül Ürögd felől, néhány száz lovas tatár s a Tökölihez hű kuruczok ugrattak elő, mint a villám csaptak le a táborra s hirtelenében néhány foglyot s paripát elkapva, tova vágattak. És a táborban kik tudtak volna hamarabb lovon teremni, mint a huszárok? Ismét ők eredtek a vakmerők után — huszár a huszár után. Néhány foglyot s lovat visszahoztak, de — mint akkor mondani szokták — hoztak fejet is. Akkor tudniillik az a szokás volt, hogy a katona a levágott ellenségnek fejével be is számolt.

Erre másnap, október 21-én, az Olasziban felállított ágyúkból megkezdték a belváros lövetését.

Október 22-ikén kétezer rácz érkezett Erdélyből gyalog és lovon. Így mondja forrásunk,** a huszár szót e lovasokra nem vesztegeti.

* KÁROLYI Á.: *Buda és Pest visszavívása*. 122—127. ll.

** «Seyndt bis 2000 Rätzen zu Fuss und Pferd aus Siebenbürgen zuruckh anhero kommen». — I. h. *A Der neue eröffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung* 381a. l. szerint háromezeren voltak a ráczok.

Ugyanaz nap elkészült a másik, a Körös-balparti ágyútelep is, melybe szintén tizenegy nehéz ágyút vetettek.

Másnap azután (okt. 23.) jókor reggel megszólaltatták mind a két telep ágyúit s a belváros falán olyan rést törtek, hogy a következő hajnalon már rohamra akartak menni. De a törökök azt nem várták be. Éjfél után három óra tájban több helyen felgyújtották a várost s ők részint a várba, részint a vár előtti földvárba vonultak. Ez alatt a belváros egészen lángba borult, de a vívók mégis beléje nyomultak és sok barmot zsákmányul ejtettek. Megmentettek néhány száz ráczot is, kik nem foglyok valának, hanem a város lakosai.*

Ennek a napnak egy örömdetes eseménye is volt. Heissler tábornok, kit már többször említünk, Tököli fogságából ide érkezett, hogy innét Bécsbe menjen. Heissler fogolytársát, D'Oria ezredest, ki szintén Zernyestnél esett rabul, már nem kellett kiváltani: őt a halál váltotta magához.

Október 24-ike az Erdélyből jött ráczoknak lőn emlékeztessé. Jókor reggel a törökök kirohantak s éppen ő rájuk ütének. Hogy keresztül nem gázoltak rajtuk, annak köszönheték, hogy — mint forrásunk mondja — a németek megsegítették őket.

Október 25-ikén a futóárkokat egészen a vár árkáig vitték.

Másnap felállították a faltörő mozsarakat s a belvárosból Olasziba közlekedő vonalat készítették.

Ez nap éjjel gr. Löwenstein őrnagy, midőn az őrállásokat vizsgálná, egy ellenséges golyótól veszélyesen megsebesült.

Október 27-én egyszerre tizenhatsz mozsárból kezdték a várat bombázni. És jól célzottak. A várban rettentő jajveszékelés keletkezett, úgy, hogy a mozsarak bömbölése mellett is kihallatszott; emberi testrészek repültek a levegőbe még a bástyafalakon keresztül is. De a várbeliek sem maradtak adósok; folyton viszo-

* «Seynt auch etlich hundert daselbest wohnhaft geweste Rätzen hierdurch salvirt worden». I. h,

nozták a tüzelést. Az Arienzaga-ezred alezredese, Türkh (Török ?) elesett.

A bombázás, tüzes golyók szórása, a következő hét nap (október 28-tól november 3-ig) folyton-folyt, mialatt okt. 29-ikén a vár kigyúlt s hat óra hosszat égett. De közben-közben egyéb események is történtek.

Október 29-ikén Badeni Lajos őrgróf felkérte a várat; de a török, ámbátor a bástyáknak már kettején is nagy rés tátongott s a vár egyéb része is leégve és romokban hevert, hallani sem akart a feladásról. Még mindig bizott, hogy segítsége érkezik. Volt is rá oka.

Október 31-ikén ismét előtört egy tatár csapat s már egész a keresztények táboráig nyomult. Ekkor is a huszárok állottak elő, visszaűzők a vakmerőket s még hét fejet, néhány foglyot s elrablott keresztényeket is hoztak tőlök.

E meg-megújuló tatár és kurucz rohamok, amíg egyrészt éleszték a várbeliek reményét, másrészt annál több aggodalmat okoztak Badeni Lajos őrgrófnak. Tudta mindenki, hogy e száguldozó, csipkedő csapatok Tökölitől jönnek, ki akkor Boros-Jenő és Gyula között táborozott török-tatár-magyar seregével. Az október 19-iki megrohanásról meg éppen azt beszéltek, hogy annak intézője a híres kurucz vezér, Petrőczy István volt. Az őrgróf tehát minden órán tarthatott attól, hogy Tököli, ki Zernyestnél oly bámulatos meglepetést szerzett Heisslernek, neki, az őrgrófnak is, hasonlót szerez. Hogy egy véletlen pillanatban rajta üt s a várbeli törökökkel kezét fogva, két tűz közé szorítja őt minden táborostul.

Annál feltűnőbb tehát, hogy ez aggodalmas, sőt veszélyes helyzetének véget vetni nem igyekezett a vár gyors elfoglalása által. Három hete volt már, legalább húszezred magával, Nagyvárad alatt; a palánk, a város hatalmában; a vár bástyáin tátongó rések; de rohamot még csak meg sem kísérlt. Némely magyarázatát találhatjuk ennek az őrgróf ama hajlamában, hogy ő — mint egyik

történetírónk megjegyzi* — nem annyira a várívás, mint inkább a mezei ütközeteknek volt barátja s mestere.

Végre is a helyzetén nem az előnyomulással igyekezett segíteni, hanem háta védelméről gondoskodott. Laport alezredes november 1-én hatszáz dragonyossal a Heissler ezredből s a magyar gyalogság s lovasság nagy részével a vidékre küldé, hogy ott a törökök s kurucok mozdulatait figyelemmel kísérje.

Ez azonban már ekkor felesleges intézkedésnek bizonyult. Tököli látta, hogy Nagyvárad felmentésére nem rendelkezik elegendő erővel, amellet vitézei éheztek, sokszor egyebet sem ettek vad gyümölcsnél s már a «hóharmattól» is sokat szenvedtek: november 1-én visszafordult tehát Világos felé, majd átkelt a Maroson is. Erről az őgróf részint szökevények, részint hűségre tért kurucok által csakhamar értesült. De ez megint csak nem ösztönözte a vár erélyesebb vívására.

November 4-ikén készülleteket tőn, úgy, hogy a törökök is jól lássák, a várárok vizének lecsapolására. Meg vala győződve — mint forrásunk mondja — hogy ez a törökökre hatni fog és elvállik, hogy oly makacson, mint eddig, várják-e be a bombázásnak végét?

De bevárták. Az őgróf követének, a ki által újra felkérte a várat, elutasítólag feleltek.**

Erre mi történt? talán általános roham?

Idézzük a hadi tudósítás szavait: végre, mivel az idő egyre

* KÁROLYI Á.: *Buda és Pest visszavívása*. 423. l.

** «Den 4. noch in deme (november) begriffen das Wasser aus dem Vöstungs Graben zu ziehen und wiert an den Effect dessen nit gezweifelt» — mondja bécsi kézirati forrásunk és ez utolsó napi feljegyzése; ezentúl már csak az ostromnak ostromzárrá változtatásáról szól. A vizet tehát csak lecsapolni kezdték, de nem csapolták le és ezt mutatják, mint meglátandjuk, a következő évi hadi műveletek is. A *Mittheilungen* 140–141. l. azon állítása ellenében, hogy a vizet le is csapolták, ezt fel kellett említenünk. — A szintén egykorú *Der neue eröffneten, Ottomanischen Pforten Fortsetzung*. 582a l. hasonlóképpen a víz lecsapolásának csak kezdetét említi, éreztetve egyúttal, hogy az nem történt meg.

hidegebb s nedvesebb lőn s az ellenség sem akarta a bombázásra megadni magát: télire a várat erős ostromzár alá fogták.*

Vagyis: megelégedtek a gyümölcsnek csupán a héjával, a palánknak s a városnak elfoglalásával; magát a várat továbbra is a töröknél hagyták.

Pedig már ekkor az őrségből háromszázan estek el; több főtisztjök elesett, a tüzérekből is már csak tíz volt életben; az egész várbeli népség meg a romok közt sokat szenvedett.**

★

Badeni Lajos őrgróf 1500 németet, a Nigrelli ezred felét s a Tingau ezredet egészen, a város nyugati oldalán készített, körülárkolt táborba szállította; ezer kétszáz hajdút és huszárt pedig Molnár ezredes alatt a város falainak tornyaiban és Olasziban helyezett el. Támogatásukról is gondoskodott, s évégett Nagyvárad közelében Belényes, Csatár, Diószeg, Debreczen stb. városokban több ezredet szállásolt el. Valamennyiök parancsnokává a Budaváránál megsebesült gr. Auersperg, vezérőrnagyot, de ez még távol levén, helyettesévé Castelli tábornokot tette.

Azután ő maga Bécsbe távozott; a szép, a nagy hadsereg pedig széjjel az országban téli szállásokra.

Visszajönnék-e még valaha? méltán aggódhattak rajta a magyarok, kivált a biharvármegyeiek.

★

Az ostromzárak lefolyása mindenütt egyforma, egyformán untató és unalmas. A két ellenfél örökösen farkasszemet néz egy-

* «Schliesslichen, weil die Kälte und das Nasse Wetter immer stärker anhaltet, und die Bombardirung den Feindt zu der Übergab nicht bezwungen: als ist in eine ganz enge Ploquada diese Vöstung den Winter über einzuschräncken, resolvirt.»
I. h. a bécsi kézirat.

** *Theatri Europæi continuati vierzehender Theil.* 17b. 1.

mással; az egyiknek legkisebb mozdulata rögtön megmozdítja a másikat. Ha a várfalon mutatkozik valaki, azt az ostromló siet lelőni; ha pedig ez alszik vagy mulat, a várbeli rögtön rajta üt, hogy annál jobban megzavarja, elpaskolja.

Igy folyt ez Nagyváradon is az 1691—1692. év egész telén. Szokatlanabb valami ritkán történt.

Mikor a törökök látták, hogy az ostromtól megszabadultak ugyan, de szorosan körül vannak zárva: először is élelmi szereik megtakarításáról gondoskodtak. Mindazokat, kik nem voltak fegyverfoghatók: asszonyokat, gyermekeket kiküldték a várból sorsukra s a vívók emberi érzületére bízva őket.

Azután jöttek egyenként szökevények is, kik mivel a várban takarékoskodtak az ennivalóval, elhitették a vívókkal, hogy a törökök élelme fogyatékán van s az ostromzárral is megadásra kényszeríthetik őket.

December 20-ikán kitörtek a várból s eléggé furfangosan. Először két kisebb csapat rohant ki, s míg a vívók ezekkel vesződtek, míg egész figyelmök ezekre irányult: kitört egy harmadik, nagyobb csapat is. Ennek a huszárok vágtak eléje, de a törökök lökése oly erős volt, hogy a huszárok megzavarodtak. Szerencsére, mégis összeszedték magokat s a törököket visszanyomták.*

Erre Castellí a belvárosban, a vár hídjá közelében levő földvárat, melyet a törökök, mint fentebb láttuk, oda hagytak, a keresztények meg rögtön elfoglaltak, — még két árokkal megerősítette; de azért a törökök még azután is ki-kitörtek.

★

Így köszöntött be az 1692-ik év.

* A téli ostromzár lefolyásáról a bécsi hadi tudósítások, miket eddig használtunk, hallgatnak; azért az ostromzár eseményeit a *Theatrum Europaeum* című nagy munka XIV-ik kötete (17b és 233b—240b ll.) nyomán ismertetjük. E munkában az 1691-iki vivás körülményei tökéletesen megegyeznek a bécsi hadi tudósításokkal, minélfogva nem ok nélkül hihetjük, hogy ugyanaz a munka egyéb közleményeit is megbízható forrásból merítette.

Nagyvárad ostromzára folyton tartott, de azért, a sok csalódás után, újévkor még ingyen sem hitték, hogy ez az év lesz az, melyben gr. Bethlen Miklós, ha még él, végre levágathatta volna a haját. Ő ugyanis mint emlékezhetünk rá, Nagyvárad elfoglalásakor, tehát harminczkét év előtt, olyan fogadást tett, hogy a haját le nem vágatja, valámig Nagyvárad török kézen lesz.

De az év nem valami szerencsésen kezdődött.

Január 6-ikán egy basa nyolczad magával megindult Gyuláról, lóháton, nem kisebb szándékkal, mint hogy a nagyváradí ostromzáron keresztül bejut a várba. És bejutottak mind a nyolczan. Huszároknak öltözködtek ; így jártak túl az előőrsök eszén. Nyolcz ember, ha mindgyárt basa is, még nem nagy segítség, de nagy volt a dologban az, hogy a basa bravourja, megjelenése, de kivált biztató szavai felvillanyozták a már-már lankadó őrséget.

Gr. Auersperg tábornok nagyon zokon vette a rajta esett kudarczot. De a basa már benn volt Nagyváradban ; hanem Gyuláról jött : elhatározta tehát, hogy Gyulán tölti ki bosszúját.

Ami katonaság : német, magyar, rác, Debreczenben és környékén volt, azt összeszedte és csendesen, mondhatni, lopvást megindult Gyula felé. Az volt a terve, hogy cselért csellel fizet : setétben meglepi a várat és beveszi. Január 15-ikén reggel, mikor a gyulai várban hatot ütött az óra, már Gyula alatt állt. Csendes volt minden ; a vár, a város még aludt. Gr. Auersperg rögtön megrohantatta a palánkot, be is vette, de mikor a vár elé ért : az őrséget már fegyverben találta. Hozott ugyan magával létrákat, ágyúkat, sőt egy faltörő mozsárt is, de anélkül, hogy ezekből csak egyet is használt volna : megfordult a sarkán s amint jött, visszament.

*

Kevéssel ezután a huszárok elfogtak egy törököt, aki nem a várból akart kiszökni, hanem be a várba. Ez a török azután érdekes dolgokat beszélt ; hogy igazakat-e ? az más kérdés.

Elmondá, hogy azelőtt néhány nappal, öten szöktek ki a vár-

ból, köztök egy főtsz. Szerencsésen elértek Gyulára, majd Temesvárra. Innét a tiszt Drinápolyba ment, hogy annál hathatóssabban terjeszthesse elő a nagyváradi törökök szorult helyzetét és sürgesse megsegéllésöket. Őt azonban a temesvári basa visszaküldte Nagyváradra, és bizonyosan, újabb hírekkel. Hogy három társával mi történt? azt nem tudja. De nyilvánvaló, hogy, mivel el nem fogták őket, tehát azok szerencsésebbek voltak nála: bejutottak a várba. Kétségkívül egyenként, különböző utakon, igyekeztek oda bejutni. Elmondá azt is, és gr. Auersperget ez érdekelhette legjobban, hogy az a basa, aki néhány nap előtt nyolczad magával beszökött a várba, nem kisebb egyéniség volt, mint maga Nagyvárad új parancsnoka.

*

Egy kis katonai tréfa is történt, de aminek vérrel szokták megadni az árát.

A várbeli török nagyon jól tudta, hogy a magyar huszár sokkal mozgékonyabb, mintsem az olyan mulatságot, amilyen egy lusta ostromzár, valami nagyon szívelhetné. Azt is tudta, hogy a huszárok legnagyobb része azelőtt Tököli híve volt s bizony, jobb szeretné, ha most is Auersperg helyett Tököli vagy Petrőczy lenne vezérök. A török tehát kísérletet tön, hogy a huszárokat elcsábítsa. Ezek álltak a szónak, de jelentést is tettek Auerspergnek. Auersperg rögtön észrevette a dolog kizsákmányolható oldalát, s meghagyá a huszároknak, hogy színleg menjenek belé az alkuba. Ez meg is történt. Úgy egyeztek meg, hogy a török kiűt a várból és akkor, csata közben, a huszárok hozzája pártolnak. A török ki is ütött, de a maga ásta verembe esett. Éppen a huszárok fogták fel lökését s nagy veszteséggel visszavonulásra kényszeríték.

*

Ekközben a vár lövetése is meg-megujult. Ágyúk, mozsarak dolgoztak, az égő golyók repültek, néha háromszáz is egy nap.

A várbeliek aggodalma meg napról-napra nőtt. A tavasz még messze volt s jól tudták, hogy a török sereg tavasz előtt nem szokott megindulni; addig tehát felmentő sereg sem érkezik.

A várparancsnok s a jancsár aga meg is hasonlottak egymással. Amaz már abban sem hitt, hogy tavaszig tarthassák magokat, azért tisztességes feltételek alatt kész lett volna feladni a várat; ellenben a jancsár aga már csak avégett is tovább akart küzdeni, hogy végső esetben annál tisztességesebb feltételeket csikarhasson ki.

És küzdöttek tovább. Február hónapban háromszor törtek ki, de mindannyiszor szerencsétlenül. A második kirohanásnál, ha a huszárok nincsenek, azt a hadosztályt, melyre a törökök először vetették magokat, agyongázolják.

Különben a törökök végsőre járó helyzetét nemcsak az egyre szaporodó szökések a várból, hanem egyéb jelek is kézzel foghatóvá tették.

Majd három szekér jött ki a vár kapuján, telve török asszonyokkal gyermekekkel, s emlékeztetve az ostromlókat az aquileai golyára, mely megérezve a közelgő vészt, hordta kifelé fiait a városból.

Majd megtörtént az is, ami már az őrség demoralisatiójának kétségtelen jele volt, hogy Mehemet aga maga hozta szóba a megadást. Egyik újabb kirohanásuk alkalmával hátra maradt a várba visszavert csapatjától, s valamelyik császári főtiszttel kívánt szólni. A tolmácsnak pedig, kit erre gr. Auersperg hozzája küldött, ezt a három kérdést adta fel: 1. Nem szándékoznak-e felhagyni az ostromzárral? 2. Van-e hatalmok a feladás pontjainak megállapítására? 3. A feladás után szabad lenne-e egyik-másik töröknek, kivált a főbbek közül, Nagyváradon laknia? A felelet az első kérdésre az volt, hogy az ostromzárát nem hogy abba hagynák, hanem még legközelebb valóságos ostrommá változtatják, és akkor, ha addig meg nem adják magokat, az egész őrséget kardra hányják. A másodikra: hogy az alkú megkötésére telj-

hatalmuk van. A harmadikra: hogy a császári kegyelem védelméről biztosak lehetnek, ha e kegyelemhez idejekorán folyamodnak. Azonban alkura ekkor még nem került a sor; a várban, mint meglátandjuk, a harczias párt, kivált az éltesebb törökök között, még mindig tekintélyes vala.

Április 11-ének éjjelén a várból röppentyüket eregettek fel. Bizonyosan jeladás volt az, de hogy kinek vagy mivégre? azt sohasem tudhatták meg.

Két hét múlva azután nagyon megváltozott a helyzet. Nagyvárád török hódoltságának utolsó korszaka elérkezett.

Heissler, ki mint láttuk, tavaly, kiszabadulása után Bécsbe ment, onnan most mint a Nagyvárádot vívó sereg kinevezett parancsnoka tért vissza.

Április 29-én átvette gr. Auerspergtől a vezérletet.

IV.

A bécsi kormány megsokalta Nagyvárád vívásának hosszadalmasságát. Okos, tapasztalt, de amellet bátor és tettekre kész férfiúra akarta bízni annak vezetését. És Heisslerre bízta.

Heissler Dónát grófnak még születése éve is ismeretlen. Szegény, egyszerű szüléktől származott, de nemes jelleme, szolgálati buzgalma s hősiessége odáig emelték, hogy 1683-ban ezredese és tulajdonosa lett annak a dragonyos ezrednek, melybe egykor, mint szegény ifjú, közlegénynek beállott.

De a rendkívüli szerencsével járó emberek rendesen nagy szerencsétlenségeken is mennek keresztül. Ez a sorsa volt Heisslernek is. Hadi fogsága tovább tartott egy évnél s végre is egy asszony árán szabadult ki abból. De ez az asszony Zrinyi Ilona volt, a kurucz királyné, s ráadásul még hétezer aranyat kellett fizetni Heisslerért. És ez nyilván mutatja, hogy mennyire becsülték.

Heisslerrel megérkeztek Nagyvárád alá téli szállásaikról a különbféle fegyvernemek, de nem valamennyien; mindössze

ötezeren* csatlakoztak az ostromzáró sereghez, elfoglalák a régi árkokat, ágyútelepeket s a vár két bástyájának ellenében két új földvárat is építettek.

Erre Heissler május 11-ikén felkérte a várat. A törökök még ekkor is kirohanással feleltek. De az ezen alkalommal foglyul esett törökök elárulták, hogy a várőrség már zúgolódik s követeli a nagy keresztény erő ellenében ugysis tarthatatlan vár feladását. Csak a jancsár aga tudja még az őrséget mennyire-annyira megnyugtatni.

Így telt el ismét egy hét, részint az ostromművek előretolásával, részint a meg-megújuló kirohanások visszaverésével.

Ekkor egy idős molnár jelentkezett Heissler tábornoknál s arra ajánlkózott, hogy ő a vár árkából a vizet lecsapolja. Ez — mint forrásunk megjegyzi — elejétén hihetetlennek látszott. De mikor a molnár biztosítá a tábornokot, hogy neki a munkához kevés emberre van szüksége és hogy ő 1660-ban jelen volt s jól látta, hogy a török hol és hogyan eresztette le a vizet: Heissler tábornok elfogadta az ajánlatot s ötven dragonyost rendelt ki a munkára. A molnár állott szavának: május 20-án éjjel kezdé meg munkáját s 22-ikén a vár árka már víz nélkül állt.

Ekkor megkezdték a vár falainak aláaknázását s az árok betöltését földdel, gallyakkal. Mindezt a török sem nézte tétlenül. Május 23-án ötszázan rohantak ki s egyenest a hajdukra vetették magokat, de rövid tusa után vissza kellett vonulniok.

Ekkor történt az is, hogy egy dragonyos teljes fegyverzetével a visszavonulók között beszkökött a várba és ott, mint később kiderült, törökké lett.

A vár falain már tavaly, mint láttuk, két helyen is rést törtek az ágyúk, de ezeket a törökök azóta felépítették. Heissler tábornok rövid nap rohamra akarta vinni seregét, a hadoszlopok előtt tehát kaput kelle törnie a vár falain.

* Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archiv. Neue Folge IV. Kriegs-Chronik. III. 146. 1.

Május 26-án megszólaltatta legöregebb ágyúit s három nap egymás után folyton törette a falakat. Segítségére jött a véletlen is. Egy bomba a vár egyik lőportárába esett, a levegőbe röpíté azt s a rettentő rázkódással még jobban omolni segíté a vár-falakat.

És mint a katonai életben annyiszor, úgy most is, a legnagyobb tragikumba belévegyült egy kis komikum. Hol van több fiatalság, mint a hadseregnél? a fiatal vér pedig hogy ne volna pajzán.

Mikor a vár falai már halomra dűledeztek, egy vakmerő fiatal káplár éjjel felkúszott a romokra, azok tetejébe oda szúrta botját s a botra akasztott egypár rongyos csizmát — jó lesz az útra a törököknek.

Május 30-ikán az egyik akna éppen a legnagyobb rés mellett szerencsésen felrobbant, romokkal temetve be a vár árkát.

Ezzel készen állt az út a rohamra. Heissler tábornok mégis mielőtt a riadót megfuvatta volna: egy kürtöst küldött a vár elé s másodizben is felkérte a várat. A törökök erre újabban is lövés-sel, majd kirohanással feleltek, de azután mégis csak szóba állottak.

Ekkor kezdetét vette egy több napi alkudozás kölcsönös biztatásokkal, fenyegetésekkel, amint az ilyen alkalommal történni szokott. Végre is világos lőn, hogy a sok huza-vonával a törökök csak időt akarnak nyerni. Heissler tábornok tehát röviden feladatta a kérdést: adják-e a várat vagy nem? Erre előállott egy török, szép öreg ember és oda kiáltá: hogy nem adják a várat; inkább meghalnak a katonai becsületért, hazájokért.

★

Mindkét részről ismét megszólaltak az ágyúk. Mindkét részről sok, sok vér folyt ki újra.

Ekkor történhetett, hogy a magyarok főkapitányát, Császári Tesla Mihályt egy kő-ágyúgolyó megölte. A törökök ilyen golyókat is használtak, kétségkívül takarékoskodásból.

Mint egykor Tunyogi felett, úgy most Császári felett is megszólalt a parlagi múzsa, ékes rythmusokat adva a haldokló hős ajkaira, mikkel a világtól s bajtársaitól elbúcsúzik. Éppen abban rejlik főbecse e versezetnek, hogy megismertet a magyar hadnak akkori főtisztjeivel s így történeti forrásul szolgál.* De mint költeménynek is csinos részletei vannak. Így például a hol Heisslertől búcsúzik, mondván:

Nagyságodnak szíve hozzám volt úgy kötve,
Tudom, titka tülem nem volt igen rejtve;
Sok esztendőök alatt voltunk egy mezőbe',
Hogy mi szabadulást hoznánk e nemzetre.

Vagy a bezáró sorok:

Oh, kilenczvenkettő, siralmas esztendő!
Ki ember életét vagy csak elvégező,
Szomorúságokkal s gyászszal befedező,
Setét koporsómat voltál vérrel festő.

De vérontás nélkül nincs megváltás. És Nagyvárad megváltása még június 5-ikén is úgy látszik, hogy még sok vérontásba fog kerülni.

Heissler tábornok már ezen a napon meg akarta rohantatni a várat, de éppen Úrnapja volt. Azért hát várt még egy napot. De a várban észrevették, hogy mi készül?

És kitűzték a fehér zászlót.

Dél felé megnyílt a vár kapuja s öt előkelő török lépett ki rajta, mindenik fehér kendőt lobogtatva kezében.

Az előőrsök rájuk lőttek, de ők nyugodtan folytatták útjokat, míg a hajdúk ezredesének sátorába értek. Itt bevárták, míg Heissler és tábornoka elvégezte ebédjét.

* Ezek a tisztok: Horvát János ezredes, Deák Ferencz, «a magyarok híres kapitánya». Badori (?) Pál «nemes nemzetedből felnőtt szép aranyász, Nevezetes híres vitéz Badori Pál». Csányi Mihály. Győri János főhadnagy. Gődény Pál. Lévai István hadnagy. Szabó János. Hevesi György. Nagy István hadnagy. A nyomtatás éve 1696, de helye nincs megjelölve. Négy számozatlan levél. Kis 8. r. Címe: Siralmas Cronica. Egy példánya a budapesti tud. egyetem könyvtárában. R. M. K. 164.

Heissler megértvén küldetésök célját, azonnal megkezdé velök a tárgyalást, mi alatt mindkét részről megszüntették az ellenkezést.

Már este lőn, de megegyezni mégsem tudtak.

A törökök sokat kívántak: szabad kiköltözés mellett kétezer szekeret családjaik s ingóságaik elszállítására. De aggodalmaik is valának, hogy nem fognak-e úgy bánni velök, mint Niss és Titel átadásánál a törökök bántak a keresztényekkel?

Heissler tábornok katonai becsületére s keresztény hitére fogadá nekik, hogy a mely feltételekben megegyeznek, azokat körömszakadtig meg is tartja. Erre az egyezés szöbelileg megtörtént, mire a kezesek kicserélése következett. Két előkelő török a keresztény táborban maradt s két császári tiszt a várba ment.

A törökök még aznap írásba tették a megállapított feltételeket s másnap, június 6-ikán, a következő levél mellett adták át Heissler tábornoknak:

Mi alulírt müsülman főtisztek és katonák Nagyvárad várában meg szállatván és rég óta keményen nyomtatván, egyszersmind a császári győzedelmes fegyverek által végső szükségre jutván, — legalázatosabb könyörgő levelünket ő felsége a római császár szerencsés lábaihoz tesszük, ki dicsőséggel, tisztelettel és hírral teljes lévén, a keresztény nagy hatalmasságok között elsőséggel bír. Megvalljuk, hogy a végső szükségét és nyomoruságot tovább már el nem viselhetjük, és emiatt kénytelenek vagyunk alávetni magunkat szerencsétlen sorsunknak, és ő császári felségének jószágában, legistenfélőbb szívében és kegyelmében keresünk menedéket. Ennélfogva ön szántunkból — mivel Istennek is úgy tetszik — testünk és életünk biztosítása végett, a nevezett várat, annak hadi szereit, fegyvereit, minden benne levővel átadtuk a nagytiszteletű és nagyhirű Heissler tábornoknak, ő császári felsége főparancsnokának, és bizunk azon császári felség kegyelmében, ki annyi népet igazgat, hogy ennyi müsülmant megöletni vagy megkárosítani s

kiraboltatni nem enged; hanem inkább, különös császári kegyelemtől viseltetvén, Nagyvárad várából a Duna szomszédságáig, tudniillik Pancsováig elkísértetünk. Emellett parancs adatik, hogy senki, akármelyik keresztény nemzetből való legyen is, poggyásunkat el ne vegye; se nappal, se éjjel, se nyilván, se titkon minket meg ne károsítson. Hogy pedig annál bizonyosabbak legyünk a császári kegyelem felől, a már megtörtént egyezés szerint a következő pontokat tettük fel: *

1. Hogy biztos kíséret adatik mellénk, egészen Pancsováig, ahová Fekete-Bátoron, Csanádon, Becskereken át akarunk eljutni.

2. Kétszáz szekér és kétszáz ló adassék számunkra; öt napi idő pedig engedtessek javaink eladására s a szükségesek beszerzésére.

3. Arabok és rabnők, kik a keresztények közt akarnak maradni, valamint azon magyar tanulók avagy tolmácsok, kik már előbb az izlamra tértek, az ő vallásukban ne háborgattassanak.

4. Mindazon magyar kuruczok, kik a várban vannak, fogságra ne vettessenek.

5. Fegyvereinket és zászlainkat kivilhessük.

6. Hasonlóképpen összes iratainkat.

7. Ha útközben egyik-másik szekerünk véletlenül eltörnék, a helyett mást kapjunk.

8. A szállásért tőlünk sehol sem pénzt, sem poggyásunkból valamit el ne vegyenek.

9. Asszonyt vagy gyermeket táborunkból senki el ne vigyen. Útközben, egész Pancsováig, élelmünkről s egyéb szükségleteinkről gondoskodjanak.

10. Miután a várból kivonultunk, senki rajtunk semmit ne követelhessen azon ürügy alatt, hogy adószai vagyunk.

11. Útközben fel ne tartóztassunk, de ép egészségben kísértessünk el.

* *Tudományos gyűjtemény.* 1830. évf. VII. 45—46. ll.

12. A vár hídja állíttassék helyre, hogy szekerekkel mehesünk ki rajta.

13. Kivonulásunkkor mindazoknak is, kik katonai szolgálatban nem állanak, tiltassék meg, hogy poggyászukhoz nyúljanak.

14. A török vitézek, kik a szultán parancsára őrizték a várat, ne bántassanak.

15. Az idegenek, kik közöttünk vannak, szabadon bocsáttassanak. A rablók úgy éjjel, mint nappal tartassanak tőlünk távol; a szekereseknek is tiltassék meg, hogy bennünket megraboljanak.

Kelt Ramazan hónap 20-ikán, a Hedzsira 1103-ik évében, (1692 június 5-ikén.)* Sei Fullach nagyvárad kadi. Abdullatif nagyvárad várbasa. Ibrahim volt egri basa. Ozman Aga Hasseki janicsárok főkapitánya. Mahomet Effendi várbeli pap és még huszonkilencz aláírás.

Heissler tábornok viszont a maga részéről a következő négy pontot kötötte ki:

1. A várbeliek kötelesek a vár két kapuját azonnal megnyitni s hatszáz császári katonát bebocsátani.

2. A fegyvertárt összes hadi szereivel s valamennyi ágyút átadni.

3. Ha a várban tűzi aknák volnának, azokat híven és pontosan megjelölni.

4. Ez egyezség megkötése után mindjárt másnap Szalonta és Papmező várakból a török őrseget szintén kivonni s mindkét helyet átadni.**

*

Másnap, június 7-ikén megtörtént a törökök kivonulása s a vár átvétele.

Ekkor tűnt ki, hogy mindazok a hírek, mik az őrség csekély számáról, a lőszerek s az élelem fogyatékáról szárnyra keltek, me-

* Bécsi csász. és kir. hadi levéltár. I. m. 1692. 13. 4. — I—10. 11.

** Tudományos gyűjtemény. 1836. évf. VII. 48. l.

rőben túlzottak valának. A kivonult fegyveresek száma még mindig kétezer volt s ugyanannyian lehettek az asszonyok, gyermekek s a többi népség.¹ Lőszerből még volt: hétszáz mázsa jó puska-por, háromezer ágyugolyó, de gránát, puska s egyéb fegyver nagyon kevés. Ami az élelmet illeti: volt ötezer köből köles, ezer köből búza, ötszáz zsák rozs, háromszáz zsák rizs, ötven hordó liszt; vereshagyma igen sok, de hús már csaknem semmi.² Az őrség tehát még sokáig tarthatta volna magát, ha a felmentésbe vett reménye s katonai bátorsága meg nem törik.

★

Ismét másnap, június 8-án, az ünnepies hálaadó isteni tiszteletet tartották meg. Huszonnégy ágyulövés hirdette a nap jelentőségét s örömet.

Egy későbbi tudósítás szerint maga a nagyváradi püspök, Benkovics Ágoston, végezte az ájtatosságot künn a szabadban, sátor alatt.³ Templom ekkor Nagyváradon egy sem volt. És az a hálaadás senki kebléből nem fakadhatott buzgóbban, mint a Benkovics püspökéből. Hazájának egy darab földje lett ismét szabaddá, s az a föld éppen az ő öröksége: Szent László városa volt.

Az agg főpap körül nem megyéjebeli papok segédkeztek, mert akkor még ilyenek sem voltak, hanem szerzetesek. Az ostrom alatt több Ferencz-rendű atya mindig jelen volt, bátorítva a vívókat s a hit áldásaival vigasztalva vagy eltemetve az elesetteket. Egynémelyik áldozata is lett szent hivatásának.⁴

A keresztények közül ez utolsó, öt heti vívás alatt százhatvanan haltak meg, és kétszázharminczkilenczen megsebesültek.⁵

★

¹ Bécsi csász. és kir. hadi levéltár. I. h.

² *Theatrum Europaeum*. XIV. 239b. l.

³ SIMON M.: *Supplementum ad dissertationem de Dextera S. Stephani* R. 175. l.

⁴ Benkovics püspök levele. FRIDRICH O.: *Historia Ord. Min. S. Francisci*. II. 190.

⁵ *Tudományos gyűjt.* 1836. VII. 49. l.

Nagyvárad bevételének örvendetes hírét mindjárt az egyezség megkötése napján La Port ezredes vitte meg Bécsbe. Erre úgy I. Lipót császár és király, mint a szent szövetség többi tagjai szintén ünnepiesen adtak hálát Istennek fegyvereik szerencséjeért.

I. Lipót az örvendetes esemény örök emlékére régi tallér-nagyságú ezüst érmekeket is veretett, melyeknek egyik oldalán Nagyvárad, mint török város, képe áll, másik oldalán a béke geniusa s a bevétel éve és napja.*

★

Ezután a nemes tábornok, Heissler is Bécsbe ment — egy új borostyánkoszorúval gazdagabban. Amikor onnan visszatért, egy koronával is gazdagabb volt. Császári és királyi ura grófi méltóságra emelte őt.

Nagyvárad parancsnokává is kinevezte, de ő egyebütt a csatatéren lévén elfoglalva, a parancsnokságot helyettese, gr. Corbelli vette át.

★

Még egyet kell említenünk.

Mikor a törökök végleg kivonultak Nagyváradról s már a város határán túl jártak: a basa felment egy ház tetejére, hogy on-

* Előlapján egy genius áll jobbjában a béke pálmaágával, baljában bőségszarúval; két oldalán egy-egy amorette. A genius feje felett nagy latin betűkkel: DACIA FELIX. — Hátsólapján Nagyvárad mint török vár és város félholdas tornyokkal és minarettekkel, háttérben hegység. Felette szalagon: GROSS-WARDEIN. A város képe alatt: AVSPICIIS LEOPOLDI M.(agni) DEDIT.(a) CAPT.(a) D.(ic) 5 IUN.(ii) A.(nno) 1692. — Külső karimáján: ✠ AVSTRIACIS MAGNAS FERT TRANSILVANIA GRATES. — Átmérője 3·6 cmtr. — Súlya 17. 45. egr. — Két példánya a *Nemzeti Múzeumban*. — Van még egy másik érem (?) is fából, kerek, 5½ cm. átmérőjű. Egyik oldalán I. Lipót és I. József királyok dombormívű arczképével. Felirata itt ez: *Leopoldus M. Rom. Imp. • • • Josephus R. Et H. R. Augusti. Turcarum Victores Perpetui*. A másik lapon egy harczos (?) alak ül trónon, egy koronás alak térdénállva nyújtja amannak Nagyvárad kulcsait; a két alak felett kiterjesztett szárnyú angyal lebeg a béke olajágával. A háttérben Nagyvárad vára tűnik elő, jobb oldalán házak, az előtérben az ostromló hadsereg sátrai. Ennek felirata: *Sic aspera tuis semper victoria castris*. Nagyvárad képe alatt: *Varadinum receptum die V. Junii MDCXCII*. A Szabad-ság nagyváradai napilap közleménye.

nat még egyszer visszanézzon Nagyváradra. És nézte sokáig búsan keservesen.*

Arra a Nagyváradra, a mit akkor a törökök itt hagytak nekünk, mi is búsan, keservesen nézünk; de arra a Nagyváradra, a mit azóta atyáink buzgósága és saját szeretetünk Isten segítségével itt újra alkotott, már örömmel, büszkeséggel nézünk.

Adja Isten, hogy a késő nemzedékek még több örömmel, még több büszkeséggel nézhessenek!

* *Theatrum Europaeum*. XIV. 240b. l.

